

konngol Njettoor

mido teddinira ndee doo deftere, musidbe teddube dariibe jamma e ñalawma e wallude mi:

Musiddo **Siidi Saam Hooreejo (CNRE)**, njettoor makko e ko o darii e wallude demde ngenndiije e bantaare mum, alla juutnu nguurndam makko e golloobe makko hono: Mara Wad e Josef Monteiro.

e banndi am debbo **Faarmata Sih ISE** e Seerembe am informatiue: Daawuuda Sih e Abdu-rahmaan Faal.

e **Maamuudu Lih**, hooreejo Ared e ballal mum e beydude deftere nde miiijooji.
e **Hammee Aamadu Lih**
e **Hammee Aamadu Lih**

Ngardiika

Jettooɗe ngoodanii Alla Geno baawɗo mo ronkataa, yo yurmeende makko won e Muhammadu burnaawo binnde, toowɗo mo lesɗataa.

Miɗo huccina koofnaali am tedduɗi fayde kala biɓbe fulɓe fasniibe pulaagu ɗo mbaawi wonde e winndere he kala.

Banndiraabe tedduɓe, ngon-ɗen ko e jamaanu modondiral ɗemɗe kañum e mbaylaandi kesam hesamaagu, kala ɓe ndadaaki haa tiɗi, pellitii ndarii ngam yellitde coñte ɗemngal mumen e pinal leñol mumen ko ko njaɓbetee, keedtinee caggal. Pulaagu men e Pulaar men ko yeeso fayi, saabii ɗum ko eden njogii sagataabe leñol fellitɓe yarlitaniibe ɓamtaare, saliiɓe yawaare, ine jeyaa e been Aatumaan Sih lollirɗo Abuu Sih.

O addii ballal makko baawngal ɓamtude leñol ngol, ko kanɗo tigi woni suusi waali boowal, o jannginii tuubakoobe ɗemngal Pulaar, nde o winndani ɗumen defte (Mon Guide Pulaar), kañum e (Do you speak Pulaar?), o jannginii aarabeeɓe kadi Pulaar nde winndi (kayfa tujeyyid lugal pulaariyya, fii muddatin qasii-ratin) e deftree (Naamne e jaabawuli pawiiɗi dow lakdari), o addani leñol kadi njoobaari mawndi ko foti no (Saggitorde Pulaar/ Fulfulde 20000 helmere). e deftere (Daartol gila Dawaa dawi) e defte godɗe ɗe o jogori yaltinde ko fayi arde, so joomiraawo tedduɗo o jabii. Yo Alla yoɓ mo moyɗere!

Mi heɓii weltaare e weytaare mawnde nde o holliti mi deftere makko nde o winndi e doosɗe celluka Pulaar, taw-mi ko omo wadi no o heewnoo wadde ni so ɗefde haa ɓennda o rattana, biɓbe leñol makko.

Ndeefoo deftere (Doosde Celluka Pulaar/Fulfulde) nde Ceerno Abuu Sih Jaalal leñol winndi, ko deftere lobbere, ende addi kala ko ena hatojinee e celluka pulaar, ko nde deftere rowrowre tuugniinde tigi e neesu no haaaloobe pulaar kaaldata ni, tee ne kanjo binndufo nde o, o haadfaani tan e ngaddiin Pulaar Fuuta Tooro (rewo Senegaal e worgo Muritani) alaa omo naatnori heen ngaddinaaji fulbe keewdi. Duum tinndinta ko jaajgol e galdugol e cañogol demngal meeden Pulaar/ Fulfulde ngam booygol maggal, nde wonnoo nde lekki buri booyde fof dadi muudum bura tiidde e ñibaade, so en tuugniima e deftere he ma en nganndu demngal Pulaar alaa fannu ganndal ronki mooftude e gannde kese de kala.

Deftere nde ine soomori Celluka innde e gollal kala e ko satii dumen. winndiyanke men nanaa o, ko joom miijo yultungo, ko duum wadi won e tiitoode de njiyaten e nder deftere makko he tawa en ngoowaani dumen yiyde e defte selliyankoobe, duum ko gede kese de o yiyti e nder widtooji makko booydi e kesi kala.

Mbedo wiya maa Ceerno Abuu Sih: yo jokku golle, leñol ngol ne sokli anndube mum e aldube mum e jaambareebe muudum, yo a wuur cellaa. Ko mbinndu-daa ko, ko ballal mawngal e beydaare wonande defterdu walla mbiyen kaggu Pulaar.

On njaaraama banndiraabe

Ibraahima Aamadu Lih

Doosde Celluka Demngal Pulaar/ Fulfulde

Haaliyan̄koobe mbiyi: giyal jibdinaa ko he ceebdi mum! ko noon-ne kala Demngal jibdinaa ko he Celluka mum. Demngal jogii ko doosde mum no mahortoo e no koŋngol mum lelortoo fawaade dow celluka. Ndee-doo Deftere Celluka, ma en eto feññinde heen: «Mahdi Helmere, Pecce Helmere, Pecce Koŋngi, Lelngo Koŋngi, Mbaykaaji e koŋngi Degiidi»; Haaliyan̄ke gooto wiyi: «ina jeyaa he kaadtudi haaliyan̄kaagal walla naalan̄kaagal waawde fawde koŋngol he nokku do foti!». Ndee Deftere fawotoo ko dow widto luggo widaango hiñaa haa selli fawaade dow doosde demngal ngal jibdinaa.

Kala demngal bidtangel, celluka mum reena, Pulaar buri haandude heen, tawnoo ko dum demngal taccungal keeri booyngal waylo-waylo e ngaddinaaji celludi e di cellaani haa he koŋngi e Kelme jiggaade ndolaa. Ina haani, Pulaar, no wayi saaktaade e booyde dikkoo demde mawde tammbiide ganndal.

Demngal ko aldude dum «koŋngi, Pinal, Conce, kelmeendi e Cañu Doosde » addanta dum wonde booyngal. Jiggaade kelmeendi e pinal hadataa demngal wonde booyngal.

Demde keewde ina njogii no nganndirta ko njig-gii, naatni nder demngal mumen he kelmeendi,

won heen paamirta helmere ko jiggaande tan ko taweede dum e demngal godngal, kono Pulaar wafani kelme Jiggaade ko cejelal ko jiggii kala loowa heen. Ko soomii he demngal ina heewi, demngal ko ngesa caakaaba aawdi fuddi e hudo!, so remtaaka law tan juggat, sooya.

Wowlaandu (Helmere)

Helmere ko innde jiggaande he demngal Arab, woni wowlaandu he Demngal Pulaar. Wowlaandu (Helmere); ko wulaango nanateengo faamee, hay sinno ko alkulal gootal walla didi so njaltii he hunuko faamaa, ko wowlaango (Helmere) Yeru: a , o, ar, neene, Baleejo...

Teskoden:

Wowlaandu (Helmere)mahitree ko alkule muume e laabde basondiraade tawa so yaltii he Hunuko ina faamee walla maandina huunde. «joo-joo kala, ma en kuutoro wiyde wowlaandu walla Helmere, ko gootum»

Yer: Ceerno wowlaani hay kojngol!

Aamadu haalaani hay wowlaandu!

Suka o nde naamnaa wowlii wiyi: Eey.

O haali tan ko Helmere wootere, (O haali tan ko wowlaandu wooturu).

Yeru gadano o, e dimmo o; ina tinndina Ceerno haalaani hay huunde; kojngol ina waawi wonde do wowlaandu wooturu, walla gowlaali pawondirdi haa

haala timma. (Aamadu haalaani hay wowlaandu) buri regaade, e tinndinde wonde hay huunde haalaaka. Yeru tatabiijo e nayabiijo o, (o haali tan ko helmere wootere), labbinanii en wonde wowlaadu ko mbiyeten Helmere ko wiyannde wootere, no raɓɓidiri walla juutiri kala (Eey).

Doosgal:

Wowlaandu(helmere) mahata d̄um ko alkule laabde muume tawa so yaltii e hunuko ine faamee, hay so alkulal gootal walla d̄idi, haa to keewal majje waawi haadde, yeru : a, o, am, ar,iraade,foondu, amde, ciluki, neddo, hedde.

*Ko gowlaali mahirtee kojngol, kojngi mahiree haala. Wowlaandu ina feccoo e pecce tati : innde, gollal, e ko wonaa innde wonaa gollal.

Innde

Innde

Poolal, Mbeñu, Weendu.

Ullundu, Haayre, Woyndu.

Boynaaru, Juulirdu, Dingiral.

a) Hol ko woni innde e hol no anndirtee?

Innde ko wowlaandu yaltundu e innude, kala ko noddaa nootortoo ko innde mum. Innde anndirtee ko so tawi fedde innde ina waawi adaade d̄um walla sakki-

taade dūm, Yeru:

ngel pooler.

Koo haako

Dingiral ngal

Oo mbeñu.

ndee Haayre

nduu Juulirdu

nduu weendu

ngee nagge

yimbe be

Tesko den! inde gondē dow dē fof ina mbađi pelle inde, dūm woni gojjinaade dē : (Ngel-Oo-Ngee-Nduu-Koo-ngal). Kala Helmere (Wowlaandu) ndu ina jaba dēe kelme e hono mum-en ngadoo walla cakkitoo ko buri jaalaade e Demngal ko inde wiyetee.

Doosgal :

Innde anndinta en ko: hol no nedđo, kullel e huunde walla "puđol" wonande won demđiyarjkoobe wiyetee. Kala wowlaandu (Helmere) ndu Fedde innde waawi naatde, adoo walla sakkitoo ko inde.

-So inde ina winndee e hoyre koŋngol Alkulal mum gadanal ngal mawwinte, Yr: Demmba mawnii.

b) Pecce inde

Inde innirteede, ina peccoo he pecce tati: inde noddirteende Nedđo, inde noddirteende Kullel, inde noddirteende Huunde.

Innde Nedđo: ko ko Aadee nootortoo, yeru : Aama-du, Abuu, Usmaan, Demmba, ba, sow, jah, deede, ceerno.

Innde Kullel: nagge, foondu, mbaalu, ngirja, ngeloo-
ba, bota, liingu, sidere, seendu, gerlal, ngoriyal.

Innde Huunde: lekki, naange, bologere, sawru,
weeyo, bernde, wuddu, heeñere, mbedu, ñorgo,
miijo, henndu.

-Nder-dee-doo inde kala ma en taw ađe peccitoo
Pecce dıdı nder majje: innde; (**Laañnde** «**Heertiinde** »
e **Renndaande**).

- so en teskiima inde gonde dow ɗe ina peccii pecce
dıdı ; ina waɗi inde keeriɗe e denndaade, yeru : so
wiyaama;

Kullel: en nganndaa hol kullel kaalateengel, mbele
ko kullel laadowel walla diwowel walla jahowel, ko
kulle kala toɗɗii. Kadi so wiyaama : sonndu, Foondu,
Lguyere Mbatı, Dingiral, Maayo, Nedɗo, Wutte, Lekki,
Weendu Ekn, en nganndii kala heen leñol kaalateegol
kono haa jooni en laɓɓinanaaka. Yr:

Foondu, **Sonndu**: en nganndii ko leñol Colli e pooli,
kono en nganndaa mbele ko Foondu Uuga walla
mariyaama, ɗum waɗi ɗee inde e ko nanndi e majje
wiyetee ko innde Renndaande.

Weendu Saye: en nganndii Weendu haalateendu, ko
Weendu Saye tan toɗɗii wonaa Beeli kala. Kadi so
wiyaama : Foondu Uugaaru, Aamadu, Kajjatel, Lugu
Jaddal, Bokki, Sonndu Hebee (Cooji), Sidere, Ekn en

nganndii ko haalatee kadi Labbinanii-en ko toɗɗii, Yr:

Moolтуру, Aamadu: en nganndii dee inde won mo de toɗɗii tawi ko kañum-en tan mbiyeteen noon; dūm wadi dee inde e ko nanndi e majje wiyeteen ko inde Heeriinde (Laabnde).

Innde Renndaande/ aay-naande	Innde Heeriinde (Laabnde)
Weendu	Kajjatel
Dingiral	Hebee
Neddo	Weendu Saye
Wuro	Aamadu
Ndiwri	Sidere
Maayo	Seendu
Lekki	Dingiral Bilbasi
Liingu	Mawbaare
Hudfo	Colte
Lewru	Caski

b) *Mbaydi Baylagol inde*

Innde he demngal Pulaar ina wayloo he nder mbay-diiji nanyi, tawi ko buri heen heewde ina keddorii daɗol iwdi inde. Won heen mbayloroo baylagol alkule puɗɗorɗe daɗi. wayla firo inde kadi hokka dūm ayaawo ngo ina anndina kaalanaaɗo betu tolno inde nde ; diin mbaydiiji ngonni pecce nanyi:

-innde Timmunde.
-innde Heltaande.
-innde Mawninaande.
-innde Fuuynaande.

Taro

Ayaawo habirde (Telwisiyon):

Sukaabe ina ndenti nder suudu ñallirdu, ina njeeba Naboka (Filme) tan haa kulle ladde njalti nder heen ina ndoga; Wojere wadi fureet, Naggal ina muynintunoo gooleyel felmii Leggirdi alla-e-kulol, Sukaabe ngulli njali. Baabiraagal jom deeral mawngal seki, wiya ko on bonbe nehdi, ma mi haalan Ceernel mon fiya on 'Boggirdi karlaandi haa jaddi kor. Yummiraagal ari ina teddini Deerirdi, wiya Sammba am ar aan kam 'Boggel heyaani e ma saka Boggol e Boggirdi!

-Tesko : Kelme de Diidi cakkii les mum-en de kala, ko inde, kono so a ndaartindiima a tawat, inde de ace ceerti gila to nder Nande, mbaydi, ayaawo e mbinndin haa e firo, kono tawi kadi ko innde wootere toddiinde gedel gootel, Yr : 'Boggel, 'Boggol 'Boggirdi, 'Boggal, fof toddii ko 'Boggol, kadi inde tati keddiide dee fof ko he mayre njalti.

Ndeke noon inde nay de kala, wootere heen fof won ayaawo e mbaydi rokki innde nde: Innde timmunde woni: 'Boggol. Innde heltaande nde woni : 'Boggel. Innde mawninaande nde woni : 'Boggal. Innde fuuy-

naande nde woni: Boggirdi.

-Kono so en ndaarii innde **wojere**: woni innde tim-munde. Innde Heltaande mum ko **Boje1**. Innde maw-ninaande mum ko **Boja1**. Innde Fuuynaande mum ko **Bojirdi**.

So innde Wojere yerondiraama e innde Boggol, en tawat innde **Wojere** waylii Alkulal gadanal puɗɗorgal ɗaɗol, tee **Boggol** waylaaki,

Yeru: Inde ɗe ɗaɗi mum mbaylotaako:

Innde Timmunde	Innde Heltaande	Innde Mawni-naande	Innde Fuy-naande
Boggol	Boggel	Boggal	Boggirdi
Daande	Daangel	Daangal	Daangirdi
Nagge	Naggel	Naggal	Naggirdi
Nedɗo	Nedɗel	Nedɗal	Nedɗirdi/ nedɗiri
Leggal	Leggel	Leggal*	Leggirdi
Sammba	Sammbayel	Sammbayal	Sambayirdi
Lacciri	Laccal	Laccal	Laccal
Gorko	Gorel (Gor- kel)*	Goral (Gor- kal)*	Gorirdi (Gorkirdi)*

•Tesko, kala innde nde fedde innde mum woni (Ngal) innde timmunde mum e innde Mawninaande ko gootum. Wadi noon ko Fedde Ngal masi innde nde,

ndeen noon mbiyen nde mawnintaake.

•Gorko, Gorkal wiyetaake noon, ko ko yalti doosngal kuufotodinngal, ko dūm keertiindi yoga he inde, kono bonnataa doosgal.

Yr: Inde de Puddforde e cakkitorde alkule dadi mumen mbaylotoo:

Innde Timmunde	Innde Heltaande	Innde Mawni-naande	Innde Fuu-naande
Wojere	Bojel	Bojal	Bojirdi
Hullere	Kullel	Kullal	Kullirdi
Hudfo	Kudfel	Kudfal	Kudfirdi
Womre	Gomel	Gomal	gomirdi
Fado	Padel	Padal	Padfirdi
Sidere	Cidel	Cidal	Cidirdi
Hoyre	Koyel	Koyal	Koyirdi
Mboomri	Boombel	Boombal	boombirdi
Leeso	Leecel	Leecal	leecirdi
Debbo	Dewel	Dewal	dewirdi

Doosgal:

-innde noddirteende ina feccoo he pecce tati ; innde Nedfo, innde Kullel e innde Huunde, Yr : Sammba, Kullel, Dingiral.

- kañje inde de kala afe peccitoo pecce dadi : innde Heeriinde (Laabnde) e innde Renndaande, Yr:

Weendu Saye: ko innde Heeriinde. Dingiral ko innde

Renndaande.

-innde ina jogii mбайdiiji Nayi: innde Timmunde, Hel-
taande Mawninaande, e Fuuynaande:

*innde Timmunde: ko innde nde ustaaka beydaaka,
dadol innde e beydol ngol ko fedde innde Masata
dum,yr: koo Goro, Ndee Waande, Kol (ngol) Kudol,
Oo Neddo, ngal damal, nduu suudu.

*innde Heltaande : ko innde ustaande famdinaande,
seyfitaande,tesko heltatee ko mawnugol e keeweendi,
Kala innde Heltaande, kala innde mawnugol fedde
mum (ngel), Yr : Ngel Cidel, Ngel Lekkel, Ngel Nedfel,
Ngel Colel. Kala innde innde heltiraande keewal fedde
mum ko (kal): kal dihal, kal conol.

*Innde Mawninaande: ko innde nde tagoodi mum
burtinaa fotde mum, innde mawninaande ko (Ngal)
woni fedde mum walla Kal, Yr: Ngal Naggal, Ngal
Lahal, Ngal Bojal.

*innde Fuuynaande: ko innde nde togoodi mum maw-
ninaa haa burti sanne sanne wondi e daayre, kala
innde fuuynaande Fedde mum ko Ndi, Yr : Ndi gorir-
di, Ndi Koyirdi, Ndi Nofirdi.

-Tesko: kala innde mawninaande masirtee (sakkitor-
tee) ko: AL. Innde heltaande masirtee ko: EL. Innde
Fuuynaande masirtee (sakkitortee) ko irdi walla iri.

-Tesko so a muuyii anddude hol no innde nde bayla-
gol Alkule pudforde dadi mawnirtee walla heltirtee,
fuuyirtee, a ittat innde teelal mbaftaa dum keewal
: Wojere Keewal ko Boje, Sonndu keewal ko Colli;
mbeydaa heen (Al- El- Irdi), sonndu, Colal, Colel,
Colirdi. Bojal, Bojel Bojirdi.

6) Innde Teelal e Innde Keewal

Kala innde timmunde, Pulaar ina jogii keewal mum e Teelal mum:

(Lekki, Lekde, Giccal, Gicce, Kudol, Kudî, Nagge, Nayi, Boynaaru, Boyiiji, (boynaaji) sonndu, Colli, Ngaari, Ngoriyal, Dingral, Dingire, Maayo, Maaje, Maande, Lottundu, Hudô, Kudî, Pudî, Pudol, Jambere, Jambe, Jombaajo, Yombaybe, Mbabba, bamdi, Puccu, pucci, Ndamndi, damdi. Henndu, Keneeli, Ñaayko, ñaaykooli, Soboyuru, Cobboyfi, Nammnaadi, nammaade, Koyle, Worgo, Rewo, Gor-ko, Worbe, Debbo, Rewbe, Neddo, Yimbe, Sopoyru. Copoyfi,)

.kala innde heltaande ina jogii keewal keltangal: (koyngel, koykon, nofel, nofon, deerel ndeeron...)
-innde mawninande e fuuynaande, deen ndenndi keewal kebbinaangal walla puuynangal, yr: (nofal nofeeje. Bojal, bojeeje, junngal, juuddeeje e

- So a yêewii inde gondê dow de, won heen ko inde Teelal won heen ko Keewal. Won e majje ndenndi Dadol, won heen ko ko waylii wellet, won heen ko baylagol alkule pudfordê dadi. Yr:

Denndude Dadol:

Lekki...Lekde. Kudol...Kudî. Boynaar Boyiiji. Ekn

Waylii Wellet:

Nagge.....Na'í (Nayi). Jombaajo.....Yombaybe.
Nedfo.....Yimbe. Ekn

Baylagol Alkule P. Dadi:

Sonndu.....Colli. Henndu....Keneeli. Dewbo
(Debbo).....Rewbe. Ekn

Eto-den naatnude inde de nder Pelle inde;

Kii	–	Lekki,	Dee	–	Lekde.
Ngal	–	Giccal,	Dee	–	Gicce
Kol	–	Kudol	Dii	–	Kudfi
Ngee	–	Nagge,	Dii	–	Nayi.
Oo	–	Nedfo	Bee	–	Yimbe
Ngoo	–	Maayo	Dee	–	Maaje
Nduu	–	Henndu	Dii	–	Keneeli
Ndee	–	Haayre	Dee	–	Kaayê

a) --Tesko-den: Teelal yeruuji Pecce tati gonde dow de no de mahiri Keewal majje, hay heen gootel jiidaa no Mahiri keewal mum e godngel.

b) --Tesko-kadi : nde naatnu-den inde Teelal les Pelle inde hay heen wootere jiidaa e wodnde nde Fedde, kono kadi so a ndaartindiima Keewal majje, Kañje fof ko Pelle inde Tati tan Mahi Keewal majje; Yr: (**Dee, Dii, Bee**).

Labbinen: Pulaar, ina maha keewal innde dow Baylagol Alkule puɗɗorde Dadi, e dow Laabngal cakkitiingal tawi waylaani Dadol, e waylude innde wellet tawi ina teskii laabngal cakkitiingal mahawal keewal jahdungal e Teelal ; Yeru :

Keewal Mahirteengal Baylagol Alkule Pudforde Dadi:

F _ P .P Foondu _ Pooli _ Poolon « kon » k.Keltangal.
S _ C .C Sawru _ Cawbi _ Cowon «Kon» k.Keltangal.
H _ K...K Hudfo _ Kudfi _ Kudfon « kon » k.Keltangal.
R _ D...Nd Reedu _ Deedi _ Ndeeron «kon» k.Keltangal.
W _ B...Mb Wahre _ Bahe _ Mbahon «kon» k Keltagal.
Mb B...Mb Mbaalu _ Baali _ Mbaalon «kon» k.Keltangal.
Nd _ D...Nd Ndamndi _ Damdi _ Ndamkon «kon» k.Kelt
Ng _ G...Ng Ngaari _ Gayi _ Ngayon «kon » k Kelt
'A _ G...Ng Aaludere _ Gaaluude _ Ngaalukon «kon»
keewal Keltangal.
Y _ J...Nj Yahre _ Jahe _ Njahon «kon» k.Keltangal.

*kala Alkulal gontungal keewal Alkule gadiide de, ina hasii ko buri heewde ko kañum mahata keewal inde mum Yr: **Cawgu.....Cawdi.....Cawkon**. So wontii keewal Fedde inde Heltaande (**Kon-koy-Kurj**) ; kon= Fuuta Tooro, Kurj, koy= Fuuta Jalonj, Yr: Koy Liikoy, Ngilkoy (Liikon, Ngilkon).

Laabngal Cakkitiingal tawi waylaani Dadol :

Lekki _ Lekde _ Lekkon « kon » keewal Keltangal.
Ginal _ Gine _ Nginon « kon » keewal Keltangal.
Giccal _ Gicce _ Ngiccon « kon » keewal Keltangal.
Pudfol _ Pudfi _ Podfon « kon » keewal Keltangal.
Dingiral _ Dingire _ Ndingiron «kon » keewal Keltangal.
Kudfol _ Kudfi _ Kodfon « kon » keewal Keltangal.
Comcol _ Comci _ Comcon « kon » keewal Keltangal.
Baajol _ Baaji _ Mbaajon «kon » keewal Keltangal.

*innde nde waylataa Daɗol tawi cakkitiingal mahotoo ko he cakkitiingal Fedde keewal innde mum Yr:

-Dee Lekde.

-Dii Comci.

Keewal Baylotoongal innde e Wellet:

Nedɗo _ Yimbe...Yimkon « kon » keewal Keltangal.

Jombaajo _ Yombaybe...njombayon« kon » k.Keltagal.

Maayo _ Maaje...Maajon « kon » keewal Keltangal.

Liingu _ Lidɗi Liikon « kon » keewal Keltangal.

*keewal hono dee innde he Pulaar mahaaki e Baylagol Alkule Puɗɗorɗe Daɗi walla Daɗol innde, heen tumaaji, ina nannda he baylagol Alkule Puɗɗorɗe Daɗi kono wonaa, Yr: Nedɗo....Yimbe.jombaajo...Yombaybe. Heen tumaaji nannda e Daɗol innde, Yr: maayo...maaje. Jombaajo ... Yombaybe, Ekn.

-Keewal Fedde innde ko Tati:

1) keewal innde Nedɗo e ko soowirtee Nedɗo.

2) Keewal innde Kulle.

3) keewal iinnde Huunde.

-Keewal Fedde innde Nedɗo ko (Bee) Yr:

Bee Yimbe. **Bee** Rewbe, **Bee** Worbe. **Bee** Sukaabe.

Bee Sagataabe. **Bee** Anndube. **Bee** Baleebe. (haa heddi: `dii boombi e dii surgaaji`).

Tesko: keewal fedde Bee, ko kañum mahata innde Keewal kadi ko kañum sakkitto innde, Yr:

Bee Yim-be.

Bee Taaniraa-be.

Bee Sukaa-**be**.

-Keewal fedde kulle he ko furi jaalaade ko (Dii), heen tumaaji ina luutndoo Hebbiniree (Dee), Yr:

Dii Pucci. Dii Geloofi. Dii Na’i. Dii Bamdi. Dii Pooli.
Dii Lidfi. Dii Borti. Dii Dawaadi. Dii Damdi. Dii Baadi.
Dii Ngirooji (Girje).

*Fedde keewal Kulle mahirteede (Dee) ko furi jalaade heen tawata fedde teelal innde mum ko (Ngal) e yoga e baylagol alkule puɗɗorde ɗadi, ko heddi ko ko filtata, Yr:

(**Ngal** Gertogal- **Dee** Gertoode).

(**Ngal** Jaawlal- **Dee** Jaawle)

(**Ngal** Kaŋkaleewal-Kaŋkaleeje)

(**Ngal** Caygal- **Dee** Cayde)

(**Ngal** Dutal- **Dee** Dute)

(**Ngal** Giccal- **Dee** Gicce).

Yoga he inde Mahirteede (Dee) tawi fawii ko dow Baylagol Alkule Puɗɗorde ɗadi, Yr:

(**Ndee** Yahre – **Dee** Jahe),

(**Ndee** Sidere- **Dee** Cide)

(**Ndee** Hoowoyre- **Dee** Koowoje)

(**Ndee** Fiifoonde- **Dee** Piifoode)

(**Ndee** Suppeere - **Dee** Cuppeeje)

(**Ndee** Sammunnde- **Dee** Cammulle)

(**Ndee** Wojere – **Dee** Boje)

(**Ndee** Yahre (Yaare) – **Dee** Jahe)

Ko fildi heen seeda yalti Doosgal tawi Teelal mum-en wonaa (Ngal) walla nder Baylagol Alkule Puɗɗorde ɗadi, ko wayi no; (Ŋaayooji, Laadooje), heewaani walla wona innde dottaande; Yr:

(Ndee Tenkere- Dee Tenke- walla Dii Tenkereaji), kafi hono ndee innde ina waawi beydeede (eeji), jogoo Fedde keewal (**Dii**).

*Tesko keewal Fedde (Dii) ko kañum mahirtee sakkitoore laabngal innde Keewal, Yr:

(Dii - Geloofi)

(Dii - Na'i)

(Dii - Baali)

-Keewal Fedde innde Huunde ko (Dee), yoga heen seeda ina Mahiree Baylagol Alkule Pudforde Dadi e Fedde keewal (Dii) Yr :

Dee Lekfe, Dee Baafe, Dee Kaayè, Dee Bordoofe, Genaale, Dee Capa

tooje, Dee Baage, Dee Poofe, Dee Tobbe, Dee Lahe (Lehe), Dee Dacce, Ekn

*Tesko kala nde Teelal innde Huunde woni (Ngol) Fedde keewal mum ko (Dii), Yr:

(**Ngol** Laawol - **Dii** Laabi (Laawbi)).

(**Ngol** Loocol - **Dii** Looci)

(**Ngol** Baajol - **Dii** Baaji)

(**Ngol** Deenrol - **Dii** Deeneeri) (deenereaji)

(**Ngol** Caadngol (Caanngol) - **Dii** Caadli)

(**Ngol** Beelol - **Dii** Beeli)

-Yoga heen Mahirteede Baylagol Alkule Pudforde Dadi Keewal mum ko (Dii); Yr :

(**Nduu** Sawru - **Dii** Cabbi (Cawbi))

(**Nduu** Saawdu - **Dii** Caawli)

(**Nduu** Fittaandu - **Dii** Pittaali)

(**Nduu** Henndu - **Dii** Keneeli)

(**Nduu** Weendu - **Dii** Beeli)

-Keewal Kebbinirteengal (Ndi) e (Dam) heewi wonde ko huunde wootere heewnde reentunde walla deelo-

toonde, ina waawi kadi jaggireede teelal, Yr:

(**Ndii** Kuwdi (Kuudi))

(**Ndii** Mbordi)

(**Ndii** Lesdi (Leydi))

(**Dam** Lamdam)

(**Ndii** Kaañeeri)

- Keewal Keltangal (**Dam - Ndii**) kadi ko muumal mum cakkitiingal mahirtee innde Keewal keltangal Yr:

Kal - Dihal

Kal - Laccal

Kal - Nebamal

Klal - Conal

*Tesko Keewal Fedde innde (‘Dee) ko kañum Mahirtee Laabngal cakkitiingal innde, Yr:

(‘Dee --- Lekde)

(‘Dee --- Kaaye)

(‘Dee --- Tule)

Innde Gorol e Innde Dewol

«Pulaar fedde innde rewdintaa innde haa seernda gorol e dewol hono yoga he demde goddo. Demngal Pulaar ko innde Neddo e kulle tan waawi Seerndude Gorol e Dewol. Pelle inde peññinta ko Mbaydi innde e Tolno mum walla tagoodi mum».

Doosgal

*kala innde Timmude ina jogii Keewal e Teelal haa heddi innde Fuuynaande, Mawninaande e Heltaande, Yr: (**Boolal, Boolel, Boolirdi**), Alaa keewal. Innde Timmunde, **Booldu** keewal mum ko: **Booli**.

* keewal innde Pulaar ina mahiree baylagol Alkule

puɗɗorɗe ɗaɗi e Denndufe ɗaɗol e Helmere way-
lotoonde wellet. Yr: Salɗu= Calɗi. Giccal=Gicce.

Nedɗo= Yimbe.

*Keewal Fedde innde Hebbinirteende inɗe ko Tati:
(Bee-Dii-Dee), (Bee)= keewal innde Nedɗo e ko
yowitii he Nedɗo. (Dii)= keewal Kulle ko ʼBuri jaa-
laade, ina mahiree kadi Baylagol Alkule Puɗɗorɗe ɗaɗi
e (Dee) tawi Teelal Fedde kullel ngel ko Ngal. (Dee)
keewal Huunde ko ʼBuri jaalaade, ina Hebbiniree kadi
baylagol Alkule Puɗɗorɗe ɗaɗi, e (Dii) Kala Huunde
nde Teelal Fedde innde mum woni (Ngol).

*kala Huunde Reentunde walla Deelotoonde e
Saayoore, Hebbinirtee ko (Ndi e ɗam), alaa Teelal,
walla keewal kebbinoowal, keewal keltangal mum ko :
(Kal).

* keewal keltangal inɗe keddiɗe kala ko : (Kon e koy,
Kuɗ), Kuɗ ɓuri huutoreede ko to F. Jalonj : koy, Kuɗ
Liikuɗ koy liikoy, (Liikun).

– Keewal Dee e Dii e keewal keltangal, ko kañum-en
Mahirtee wattan innde hebbinaande, yr : Dee- Lekɗe.
Dii -Baadi. kon -Liikon. Kal -Dihal.

Ekkito (Jirge),

Jaaboo naamne garooje :

-hol ko woni Wowlaandu (Helmere) ?

- Hol ko woni Innde ?

-Hol no nganndirten ndee Helmere ko innde ?

-Hol no Pecce inɗe Poti ?

-saku Diidol les innde Nedɗo Diidi ɗiɗi Les innde kul-

lel e Huunde nder winndannde wonnde les
Nelaado Alla ko Neddo burdo winndere, Aamadu wiya
ko kanjo ñaagotoo Alla yo yaafo yimbe. sara wuro
amen ina wadi ladde sukkunde, amin njaha furti-
noyde purtooje e girje. Boje ina keewi nder hudo.
Donjal so sumii, kulle ndoga njaha paya maayo. Mawdo
wuro wiya demmbel e pooler yo ngar ngadda ledde e
ñoomre Dudaal hubbee, Sukaabe itoo.
-rokku yeruuji tati innde Heertiinde e Renndaandi?
-rokku dee Akule Tati gorooje inde Tati keewal mum-
en (S, H, F).

Joopornde nokku/ yolndiire

Joopornde nokku ko joopornde ballinoore walla
woddiinoore ko joopaa, hollirta ko yolnde hakkunde
joopoodo e ko joopaa. Yeru:

Ndee: ko joopornde innde huunde e yoga e kulle. So
en cenjii heen toddornde nonnku badiido (do) wonata
ko ndee do walla (ndee-doo)

Ndee-daa: ko joopornde nokku deestiido.

Ndee-doo: ko joopornde nokku badiido.

Ndee-too: ko joopornde nokku godditiido

Ndeya-too: ko joopornde nokku goddufo sanne

Ndeya: ina wona ko badii seeda ina wona ko woddi e

cooyngal.

Ndeegaa: joopornde huunde heednde barynge
joopotooɗo

Ndeedoon: joopornde huunde heednde sara
joopanteedo

Nanaɗaa walla inanidaa: joopornde deestiinde
joopotooɗo e joopanteedo

Ndee-ɗoo ndee-ɗaa ndeya ndee-too ndeya-too

Baa	baa-ɗaa	baa-ɗoo	baa-too	baya	baya-too
Kii	kii-ɗaa	kii-ɗoo	kii-too	kiya	kiya-too
dum	duma	dum-ɗaa	dum-ɗoo	dum-too	(...)
Kon	kona	kon-ɗaa	kon-ɗoo	kon-too	(...)
Ngel	ngela	ngel-ɗaa	ngel-ɗoo	ngel-too	(...)

Tesko

Ndeya e baya e kiya joopornde nde foodaani wadi
noon ko alkulal (Y) ngal ko ngal feccere muumal fec-
cere laabngal. Wadde yeru kala jooporɗe cakkitoriide
laabngal ko noon wadirtee.

-jooporɗe cakkitoriide muumal ko nokkuuji tati tan
woodi yeru:
(dum-ɗaa, dum-ɗoo, dum-too).

Doosgal

Joopornde nokku ko joopornde ballinoore walla wofdiinoore ko joopaa, hollirta ko yolnde hakkunde joopooodo e ko joopaa. Jooporde nokku cakkitoriide laabngal ko (5) jooporde nokku cakkitoriide muumal ko (4). Yeru : baa-daa, baa-doo, baa-too, baya, baya-too. Ngela, Ngel-doo, ngel-daa, ngel-too. Ina sella waasa wafeede cirfel hakkunde majje, kono takkon-dirtaake, yr : (oo daa, baa daa).

Lomto nokku

Taren :

Doo hannde kala garfo maa heb gefal haa timma. min njahiino wuro mon, kono toon heewaani borti. Ceerno amen kala nde noddi almuudo, wiyi ar gaay fiyat dum haa muusa.suudu sandaaji ina heewi joŋtu daa abbin too. Mi lemimaama e sawndooji he kala mi yiyaanima.

-yeew kelme cakkanaade diidol dee kala, de paydtii ko nokkuuji. So en mbiyii: (**doo**), ko nokku mo kaaloowo toddii to heedii. E min njahii «wuro» mon: wuro ko nokku, mbiyen: «min njahii wuro mon, kono wuro mon heewaani borti», wadde min njahii wuro mon kono «toon» heewaani borti, wadde «**toon**» lomtii ko wuro, ndeke noon toon ko lomto nokku.ko noon ne: (**gaay, too, he**) ko lomtooji nokku.

*lomto nokku ina feccoo e joldē, ina waawi badaade walla wofdfude, yeru :

Do: lomto nokku badiiḏo, ḏo wonaa walla daraa.

Daa: lomto nokku badiiḏo seeda, «**daa-yete**» buri fooccaade e (**daa**).

He: lomto nokku gonḏo e sawndooji, mo wofḏaani, deestiḏo.

Gaa: lomto nokku keedḏo e banjge kaaloowo, badiiḏo.

Gaay: lomto nokku teentinoowo keedḏo e kaaloowo «**gaayete**» teenti.

Sara: lomto nokku badiiḏo w/gofḏuḏo ko haalatee, yr: «woni ko sara farayse ».

Sawndo: lomto nokku keedtuḏo e ko haalatee, wofḏa w/ badoo.

Hedde: lomto nokku berlaaḏo, mo anndaaka, w/ **badiiḏo** ko haalatee.

Takko: lomto nokku cisḏo e ko haalate, yr: takko maa, takko haayre.

Too: lomto nokku godḏuḏo.

Too-yete: lomto nokku godḏuḏo jooptooḏo e jooptanteḏo.

Toon: lomto nokku keedḏo e kaaldateḏo berlaaḏo, badoo w/ wofḏa.

Doosgal

-lomto nokku; lomtotoo ko nokkuure toḏfaande, badiinde walla wofḏunde. Ina feccoo e pecce tati: badiiḏo, deestiḏo, godḏuḏo, aḏi ngona hedde (15) walla bura: (**daa, ḏoo he, gaa, gaay, sara, sawndo, hedde, takko, too, tooyete, toon** ekn)

Lomto Tumaare

a)-Tuggirnde Tuma

(**gila-hade**) (**haa=faa**)

«gila-hade»

-**Gila**: ko wowlaandu tuggirndu tuma jawtuɗo, mo ina senjoo he mum , kitaale lebbi, jonte, tumaaji dottaadi, ekn, yeru: «gila haŋki !». ful-fulde ina wiya (**illa**): (gila haŋki=illa haŋki)

-**Hade**: ko adii tuma garoowo (payɗo) ina senjee he mum, kitaale, jonte, lebbi, tuma dottaado ekn, yeru: «hade jaŋngo!».

*Reentinde: heewii so yimbe ina kaala njiibondira kuutoroo, gootel heen kala e nokku godngel, koko woowaa tan kono sellaani. (**gila haŋki, hade hannede**). «so wonaa tan heen tumaaji hade, ina fira (ko adii) ndeen noon wonataa tuggirnde tuma», wonata ko ʼBad-gollal toɗɗorrnde tuma.

«haa-faa»

-**Haa**: ko wowlaandu (helmere) tuggirndu tuma payɗo, senjoo heen, kitaale ekn, yr: (haa jaŋngo).

-**Faa**: ko wowlaandu fulfulde e won diin ngaddinaaji, kañum e haa ko gootum, yr: (faa jaŋngo). Ina gasa

tawa koko dottaa, wonnoo ko: (fayi, fayde).

Taren:

Gila naane amin pad-maa, hay han̄ki a wadiino nih. Kala hitaande eden poti renndude nder lewru colte mbaɗen batu patamlamu. Ndeento ɗen ko adii ko heɓtinoo en rawane heɓtaaki en hikka. Nde koreeji ma ngari tawi ko min keblani maabe gila ko booyi.

Ndaaren kelme cakkanaade diidi, cuɓtoɗen ɗe;
Gila naane, han̄ki, hitaande, rawane, hikka : kañje fof ɗe tinndini ko tumaaji.

Cilen: koŋngol;

Gila naane amin padmaa:

Gila naane = lomto tuma.

Amin =lomto,gollooɓe gollal fadde. Walla (pirlitoowo)

Pad = gollal

Maa = timmoode. (lomto aan).

Tesko ɗen, denngal kitaale jawtuɗe e payɗe e lebbi jawtuɗi e payɗi e jonte e ñaldi e kala ko ina lomtoo ɗum ko tumaare, ina jeyaa heen:

(jooni, so booyii, naane, hikka, rawane, mo wuuri, nde, ndeen, neebi) ɗum ɗoo fof ko tumaaji

Taren:

Gila ndokku-ɗaa mi mbajju ceertu mi e jaangol. nde ngar-ɗaa tawi ko mi yahii. Hade maa ñaamde innu

innde alla. Caggal nguurndam ko maayde. yonta nde nguur-daa gollu ko moyyi. Ko adii adaa ara haalan, min. tuggi beete naane haa jooni min ñaamaani. Neebii ko ngardaa walla ko jooni.

So en yeewii ma en taw dee kelme cakkanaade diidi, won e majje njalti he gollal, deen ngoni todforde tuma walla tuggirde. E godde de mbaylotaako tawi kadi ko tuggirde tuma.

njaltude e gollal, (tofdorde Tuma:(yonta, adii, tuggi, law). dee doo inde innirten dum-en ko: **Bad-gollal (tofdornde tuma)**, ina badii gollal kono wonaa gollal.

De mbaylotaako: (gila, caggal, hade, haa, illa).

Bad-gollal tofdornde tuma: (yonta, adii, tuggi, naane, jooni, hikka...)

-tesko-den kala tumaaji baylotoodi jaltudi e inde e golle, ina sinndondiree e (so, ko), ina waawi kadi sinndeede tuggirde de mbaylotaako, yeru:

(So booyii, so neebii, so juutii, ko adii, gila rawane hade mo wuuri...)

***Reentinde:** so juutii: ina huutoree kono sellaani to doosde, yeru mbiyen:

min ngarii ko juutii / sellaani.

Min ngarii ko booyi / ina selli.

-Min ngarii ko neebi / ina selli.

-Juuti, juutde, njuuteendi: betirtee ko darnde, wonaa tuma, kono yimbe---ina goowi huutoraade hay so sellaani.

Labbinen:

(gila, nde, illa, hade): ko kuutorde tuggirde tuma jawtudo e ko buri jaalaade. « nde ngardaa, nde haalnoo, gila hanjki, gila ko booyi».

(haa, faa): ko kuutorde tuma paydo. «haa janngo, haa mo wuuri ».

Doosgal

Lomto Tuma, ko ko todfortee yontaaji, jawtudi e paydi e gonaadi, ko wayi no : kitaale e lewbi ekn.
-tuggirnde tuma: ko lomto tuma mo waylotaako, ko wayi no (gila, illa, hade, haa, faa, caggal, ekn).
- 'Bad-gollal, todforde tuma : yr : (nde, jooni, naane, rawane, hanjki, hikka, mo wuuri, so booyii...), ko inde de todforde tuma de mbaylotaako.

Pelle inde

Pelle inde Pulaar ina abboo noogaas e nayi(24) pawde, won heen ko ngaddinaaji kuutorteedi nder Falndeeji, ko buri heen heewde Haaloobe Demngal Pulaar ina kawri heen.

-Baa, Bee, Dam, Dee, Dii, Dum, Kaa, Kal, Kii, Koo, Kon, kol, Kun, Oo, Ndee, Ndi, Nduu, ngee, Ngii, Ngoo, Ngal Ngel, Ngol, Nguu.

a) Pelle inde ina peccoo Pecce Tati:

Teelal	Keewal	Denndal
Kaa----Ngii	ʼBee	ʼDum
Kii-----Ngoo	ʼDee	
Koo.....Ngol	ʼDii	
Kol.....Ngel	Kon	
Oo-----ngal	Kuŋ, koy	
Ndee---Ngii	Kal	
Ndii----Nguu		
Nduu---	Ndii	
Baa---Ngee		

*Tesko, pelle inde demngal Pulaar ko kañum-en naat-natee nder innde waawa seerndude innde e ko wonaa innde. Ina wadi heen so a teskiima nder Alluwal ngal baawde wonde Teelal e Keewal, Yr : (**Ndii**), «**Ndii** Ngayri- **Dii** Gayi». «**Ndii** Kaañeeri alaa fedde keewal kebbinoowal, innde ndee ko keewal Deentungal». So wonaa tawi wiyaa ko dee kaañeeje.

-Fedde innde (ʼDum) : ina lomtoo, firliitoo Pelle inde de kala, kadi heen tumaaji daroo darnde Naamnal, Yr : ʼDum arii. ʼDum ko woni?

b) Jooporde e Todforde

Pelle inde ko kañuim-en ngoni Jooporde e Todforde (Jooporde-Todforde); ko Joopaa e firo demngal pulaar ko ko yomniraa (holliraa) feddeendu Joopordu,

haala huccinaa he mum ina wona ko heerii walla ko Renndaa. ko Todfoo ko innde Subaande wonaande e haaleede. Joopornde: adoto tan, Alkulal mum cakkitiingal mahiree Alkulal cakkitiingal innde Joopaande. Todfornde sakkitto innde, kadi Alkulal mum Laabngal mahiree Alkulal cakkitiingal innde, yr:

Ndu Rawaandu-Rawaandu ndu. Oo Nedfo--Nedfo o. Ngal Ngoriya!--Ngoriya Ngal. Dii dawaadi dawaadi di.

c) Fedde innde/ Lomto Innde

Tar winndande aroore.

Hokkere

Nde Hokkere nde duumii, Kulle domfi Ladde olii. Ngatamaare juurti, de ngari kañje fof de ngoni e folde ade mbeltoo. Pobbi Cooyinii Mbabba, Ba ari haa Ba yettii, Ba wiya di padee mi dura haa mi faya congon mi waasa yahdude e heege. Ladde nde, nde wadi Hudfo haa heewi, Gaynaako o yiya Hudfo ko weltii hantende de ndura haa de carta.

Tesko: kala pelle inde de Diidi cakkii les mum-en nattii wonde Pelle inde de lomtii ko kulle walla godfum:

Nde: Lomtii Tuma mo Hokkere duuminoo.

De: Lomtii ko Kulle.

Ba, Ba, Ba: tati dee fof gonde nder winndande lomtii ko Mbabba.

Di: lomtii ko Pobbi (Powbi).

Nde : Lomtii ko Ladde.

De: lomotii ko Kulle.

*Tesko: Joopornde wonataa Lomto, ko Todɗornde lomtiniirtee innde.

Doosngal

*Fedde innde ko kañum Mahirtee Alkulal cakkitgal innde (Laabngal walla Muumal), kadi ko kañum seerndirtee innde e ko wonaa innde.

*Pelle inɗe ina peccoo e pecce tati : Teelal, Keewal e Denndangal, Yr : Kii, Dii, Dum.

*Joopornde e Todɗornde wadirtee ko Pelle inɗe, Joopornde Foodat laabngal cakkitiingal, Todɗornde Rabbina Laabngal cakkitiingal, kala fedde sakkitriinde Muumal, Joopornde e Todɗornde mum waylotaako, Yr (Ndee, Nde, Ngal).

* Pelle inɗe ko kañum-en ngontata Lomtooji inɗe Kulle e Huundeeji.

Dadof e Beydol innde

Nder celluka binndol alaa e sago ruttanee dadof e beydol. dadof woni iwdi wowlaandu kala. Wadde so binndugol helmere weñoriima en en ngittat dum e teelal mbaɗten e keewal walla e keewal mbaɗten dum teelal ; ndokken alluwal yeru :

Teelal	keewal	jann- girtee	winn- dirtee	ɗafol	beydo l	Ina sella
Hoyre	Koye	Hoore	Hoyre Koye	hoy	re	hoore
solndu	Colli	Son- ndu	Solndi/ colli	sol	ndu	son- ndu
Lahal	Lahe	Lahal/ la'al	Lahal/ lahe	lah	al	lahal
Sahre	Cahe	Saare	Sahre/ cahe	sah	re	saare
Sohre	Cohé	Soore	sohre/ cohe	soh	re	Soore
Somr	Come	Somre	Somre Come	som	re	Come
Faawru	Paaw- bi	Faawru	Faawru / Paawbi	Faaw	ru	Paabi
Lewru	Lewbi	Lebbi	Lewru/ lewbi	lew	ru	Lebbi

*so en kuutoriima oodoo yeru, en tawat binndol e taro regiingo sadfat won e ndiin mbaydi.

- ko goonga ko celluka reeni binndol kono kadi ina hatojini e hoybinde demngal mbele ina waasa sadtirde janggoobe e tumarangoobe.

- so winndiraama no nanirtee ina weeftina, kono kadi wontata ko welmaa dagoo ko heewi e doosde kadi majjat.

-ɗafol e beydol koko semmbinta iwdi demngal.

Doosgal

Ina heewi e kelme pulaar mahiide dafol e beydol, won heen burde teenjude, ko wayi no kelme mahotoode e baylagol; alkule puɗɗorde dadi, yr: hoyre koye. won heen de mbinndirtaa no nanirtaa ko wayi no de cakkitiide dafol mum siddi, yr: yakkude, sammude. dafol ko yaku e sammu.

Ekkito (Jirge)

Hol no pelle inde Pulaar poti?

Yaltin Keewal inde Pulaar ?

Winndu winndannde taro peñinaa heen, do inde wonata lomto.

Hol ko wonu dafol e beydol?

Lomto inde aadee

Lomtooji inde Aadee ina feccoo he pecce keewde, Lomto inde ko Kelme toɗɗorteede ngam lomtin inde yimbe haaloobe, haaldateebe e haalateebe, ade njaha haa Jeegom walla jeedidi, peccoo pecce tati, lomto dabbo, juutdo e teenjudo Ekn, yr:

Lomto Dabbo

Mi

A

O

Lomto Juutdo

Mifo

Ada

Omo

Teenjudo

Miin

Aan

Kanjo

Min	amin	minen
En	Efen	
Enen		
On	Odon	Onon
Be	Abe (ebe)	Kambe

*Tesko (Mi) Lomtii ko Neddo Kaaloowo. (A) lomtii ko Neddo kaaldateedo. (O) lomtii ko Neddo kaalateedo mo Tawaaka haala. (En) lomtii ko kaaloowo e Haaldateebe tawtoraabe. (On) lomtii ko haaldateebe tawi kaaloowo alaa heen. (Be) lomtii ko Haalateebe, kaaloowo e kaaldateedo alaa heen.

-(Minen) lomto Teentudo badtoowo Jeedidi, lomtii ko keewal Haaloobe tawi haaldateebe galaa heen.

a) Sifaaji masgol lomto dabbo

Mi, A, O, En, On, Be ko lomtooji aadee gardotoofi gollal pirlitaangal masira dum (i) pooda alkulal laabngal cakkitiingal (ii) yeru: **mi** dogii, **a** dogii, **o** dogii, **en** ndogii, **on** ndogii, **be** ndogii Ekn.

b) lomto aadee juutdo

Midfo, (...) * afa, omo, edfen, odon, abe, ko lomtooji aade gardotoofi gollol pirlitaangal masira dum(a) walla heen tumaaji (i) laabde cakkitte de poodataa yeru:

Midfo ara, adfa ara, omo ara, edfen ngara, odon ngara, abe ngara; walla midfo yidi adfa yidi, omo yidi, edfen njidi, odon njidi, abe njidi.

(...) * anndu midfo, ina wadi ngaddinaaji biyooji :

(mbede, mbodo, midonin, mbida mbaɗa, midɗa... kono wonaa ko selli to doosgal ina huutoree tan woosaa e demngal).

c) lomto teentudo

Miin, aan, kaŋko, enen, onon, kambe, ko lomtooji aadee teentudi gardotoodi gollal pirlitaangal masira dum (i) laabngal cakkitiingal footataa yeru:

Miin ñaami, aan ñaami, kaŋko ñaami, enen ñaami, onon ñaami, kambe ñaami.

-lomtooji innde ko wonaa aadee, pelle inde mum-en, ina njogii lomto juutdo e teentudo teelal e keewal, yr:

L.dabbo	L.juutdo	L.t teentudo	L.k teentudo
Ba	aba	kamba	kañji
Nde	ande	kayre	kañje
Ngu	angu	kaŋngu	kañji
Ndu	andu	kayru	kañji

Tesko yeru dokkaado o lomto keewal teentungal kulle e huundeeji ko didi tan won : kañje-kañji, kañje lomtii keewal huundeeji e ko buri jaalaade fawaade mahagol doosde pelle inde.kañji lomtii ko kulle e ko buri jaa-laade fawaade e mahagol doosde pelle inde.

d/ lomto jooportdo walla tokkirɗo

-ada teskoo hiirde men rawane e naalanke jimannoodo en? hee... ndeen hiirde e oon naalanke wonaa ko yejjittee!

-Sammba ko nguu puccu nandi e puccu baaba soodnoo, alaa nguun puccu ko mboongu wonnoo.

Waande ngesa men, lekki ina darinoo sara mum, ndeen waande e kiin lekki njaniino.

So en teskiima inde de diidi cakkii les mum-en di, ma en taw kañje fuh nananndi cakkitiingal, woni (n) tee so en ngittii alkulal (n) ngal wontata ko : ndee, oo, nguu, ndee, kii, ndeen kelme de kala ngontii jooporde. wadde ko **joopornde** + (n) rokki en mbay-di dee kelme.

Efen mbaawnoo wiye:

Ndeen hiirde e oon naalanke wonaa ko yejjittee=**ndeen e oon wonaa ko yejjittee**.

Nguun puccu ko mboongu wonnoo= alaa nguun ko mboongu wonnoo.

Ndeen waande e kiin lekki njaniino= **ndeen e kiin njaniino**.

Tesko lomto jooporde ina waawi lomtaade inde nedfo, kullel, huunde walla tumaare, yeru:

L. nedfo	L. kullel	L. huunde	L. tumaare
Oon	Ngeel	Kaan	Ndeen
Been	Ngaal	Ndeen	

	Baan	Koon	
	Ndiin		
	Ngool		

*lomto jooportnde innde nedfo ko didi tan (oon e been). Lomto jooportdo kulle e huunde ko fedde innde mum-en. So tawii ko jooportnde sakkitoriinde alkulal (L) ko laafngal hakkundeewal mum foodatee, yeru: ngaal lekgal. Ngool loocol, ekn. Keewal keltangal mum ko (n) waylotaako, yeru: koon lekkon. Lomto tumaare ko ndeen tan ko heddi ko heewi wonde ko innde jiggaande demngal godngal walla innde dot-taande, yeru: oon waktu, **oon sahaa koko jigga e arab**. Ndeen hojomaare, leyfannde, tumaare, ekn ko duum woni ko jiggaaka.

*lomto joorfo ina wonta tokkirnde nder kojngol, yeru: so en mbiyi, Sammba ko guu puccu nandi e puccu baaba soodnoo, nguun ko mboongu wonnoo. **Nguun** nder ngol ko lomto jooportdo kono kadi ko do tokkirnde haala, eggindirnde kojngol tawi fudforaaki dum gila fudfoode mum.

Doosgal

Lomto innde nedfo ina feccoo pece tati: lomto dabbo, juutfo e teentudfo. lomto innde helmere hadoore kaaloowo rewde e innde nedfo, yr: Sammba ñaamii- eey o ñaamii, (o) lomtii ko Sammba. **(mi, a, o, en, on, be) (mido, ada, omo, eden, odon, ebe) (miin, aan, kanjo, enen, onon, kambe).**

Lomto innde ko kañum mahirtee laabngal cakkitiingal gollal so firilitaama.

Lomto kullel e huunde ko fedde innde mum, kadi ina jogii lomto; lomto dabbo, juutdo e teentudo, yeru: (nde, ngu, ba ekn) (ande, aba, angu) (kayri, kañji, kayru kayre ekn)

Tesko: keewal teentungal huunde e kullel ko didi tan: **kañje** ko buri jaalaade teentirtee ko huunde **kañji** ko buri jaalaade teentirtee ko keewal teentungal kulle.

-alkulal cakkitiingal lomto ko kañum mahirtee cakkitiingal gollal ngal kullel walla huunde firiliti.

-lomto joopornde walla tokkirdo ko (jooopornde sakkitoriinde laabngal+(n))so tawii ko cakkitoriinde muumal(L), ko laabngal hakkundeewal foodatee yeru : ngel (ngeel). L. joopordo neddo ko didi :(oon, been). So tawii ko huunde walla kullel ko jooporde mum-en kala.

Jeyal

a) jeyal: ko wowlaandu seekiindu e gollal jeyde, jeyde ko jogaade huunde nde ina askitino e hoyre mum, tawi ina jogii ndimaagu firilitde dum, yeru: Taren:

Hol mo jeyi ngel baalel? Jeyi ngel baalel ko Manna. Ndimaangu **Lawel** buri haarde e Pucel **Gelaajo**. deftere **Sammba** ina yoodi.

Teskoden: naamnal gadingal ngal jeyaa ko (baalel) ko

kañum sakkitii konngol ngol, kono nder jaabawol ko jeyaa jooftinaa ko e innde jeydo.

Ko noon ne kadi denndaangal inde cakkanaafe diidi de fof njooftinaa ko e innde jeydo; (**ndimaangu**

Lawel. Pucel Gelaajo. Deftere Sammba).

So en cilii konngol ngol wonata ko:

Ndimaangu: jeyal.

Lawel: innde jeydo.

Pucel: jeyal.

Lawel: innde jeydo.

Deftere: jeyal.

Samba: innde jeydo.

b)Taren:

-joom maayo yeenji dow fonngo ina hela gawye haa joom ngesa ari betti dum wadi fureet naati nder ndiyam.

-Alla jeyi leydi e kammuuji kala.

Tesko: joom mayo ina waawi wonde innde wootere, kono nder do joom ko innde jeyal jeydo, ngati joom ngesa, joom do ko innde jeyal jedo, ngesa woni jeyal.

Alla jeyi (leydi e kammuuji), e nder ndii mbaydi inde jeyal de fof ko kañum-en cakkitii innde jeydo, kono dum heewi arde tan tawi ko jeyal jeydo adii,walla tawi won ko lommbii hakkunde innde jeydo e jeyal.

Doosgal:

jeyal ko innde jooftinteedo e jeydo, ko kañum adotoo innde jeydo, yr: **deftere** Sammba. **ngesa** Baaba. Kala nde jeyal sakkitii tawata ko innde jeyal jeydo ina adii

walla lommbii hakkunde inde de didi, yr: **joom** ngesa, **joom** mayo, Alla **jeyi** tagoore.

Lomto Jeyal

Lomto jeyal ko helmere lomtinteende jeyi neddo walla huunde walla kullel, artira ko jeyaa e innde jeydo.

Yeru :

a)Ko **miin jeyi** ndee deftere. Hoyre **Aamadu** ina wadi punndi.Laaci **rawaandu** ndu ina juuti. **Aan** buri mawnude hoyre e koye **Samma-en**. Laaci **Nagge** nge buri juutde e laaci **Puccu**. Dee doo gellooje ko sukaabe **Poollel** njeji.

b) Ndee Ko deftere am. Hoyre makko ina wadi punndi. Laaci mayru ina juuti. Hoyre ma buri mawnude e koye maɓɓe. Laaci magge buri juutde e laaci maggu. Dee doo ko gellooje Sukaabe makko njeji.

-so en ndarii hakkunde winndande (a-b) ma en taw kelme de diidi cakkii les mum-e nder winndande (b) lomtii ko inde walla lomtooji inde gonde nder winndande (a). Labbinen:

- am : lomtii ko **miin**, makko lomtii ko **Aamadu**, mayru lomtii ko **Rawaandu**, ma lomtii ko **Aan**, maɓɓe lomtii ko **Samma-en**, magge lomtii ko **Nagge**, maggu lomtii ko **Puccu**, makko lomtii ko **Poollel**.

Tesko : kelme am, makko, mayru, ma, mabbe, magge, maggu, makko ; ko lomtooji jeyal di ina ngar-tira jeyal e innde jeydo.

-lomtooji jeyal ina peccoo e pecce didi lomto jeyal dabbe e lomto jeyal juutdo so en mbadii yeru nder Alluwal :

L.jeyal neddo/ Dabbo	L.jeyal neddo/ Juutdo	L.jeyal kullel e huunde	L.jeyal denndaado
Am	(...)	Magge	Mum
Ma	Maada	Maggo, Maggu	Mum
Makko	(...)	Mayru	Mum
Men	Meeden	Maggal, Maggol	Mum
Mon	Moodon	Mayre	Mum
Mabbe	(...)	Makki	Mum
Amen	(...)	Majje	Mum

*Mum: ko lomto jeyal denndangal, ina waawi lomtaade jeyal neddo e kullel e huunde kala yeru: so en mbiyii: -mballee Demmbe ngesa makko inana sooya. Mballe Demmba ngesa mum inana sooya. Ngesa mum sooyii.

-Nagge nge Laaci magge ina juuti, Nagge nge Laaci mum ina juuti, Laaci mum juutii.

-Lekki ki Cate makki mbiltii, Lekki ki Cate mum mbiltii,

Cate **mum** mbiltii.

•(**Mum**) ina jogii lomto mum juutɔo woni: (**Muudum**) Tesko lomtooji jeyal kullel e huunde ko (9) fawaade e laabngal cakkittoongal innde toɗɗornde kullel walla huunde, lomto jeyal kullel e huunde ina waɗi keewal keltangal e Teelal keltangal, so askitnaama e Nedɗo wonta keewal jeyal puuynawal, yeru:

-Lekki ki cate makki ko cewkon, Caton kon ko cewkon, caton **makkon** ko cewkon.

-Ullundu ndu Laaci mayru ko tokosuru Ullungel ngel Laacel **maggel** ko tokosel. Laacel **maggel** ko tokosel

-Ndawakon kon Laacon (**majjon**) ina ndaɓɓidi. – so won wiyiroobe nih ko juumre ngoowka kono sellani, selli ko **makkon**.e (**makkun**, ngaddin Fuuta Jalon),

Yeru keewal keewal keltangal lomto jeyal: Cukalon kon koyon **makkon** ko tokoson. Koyon **makkon** ko tokoson.

-Ngooroondi ndi Laaci mayri ina juuti. Laaci (majjiri) ina juuti. Hay so won wiyiroobe noon dooftaaki doosgal. Keewal keltangal lomto jeyal e Teelal mum mahotoo tan ko dow lomtooji diɗi keltaadi (**ngel e kon**)

L.teelal keltangal	L.keewal keltangal
Maggel	Makkon
	Makkun (F.Jalon)

2) Ceerndugol hakkunde (Ma e Maa)

-Galle ma ina wadi hodbe maa artu hannde ? Maa won wiybe Galle ma welaani!

Tesko : ina wadi ma-uuji 4 cakkanaadi diidol, so en peccii wonata ko pecce tati :

Ma: cakkitiido innde (Galle ma).

Oodoo ko lomto jeyal (Galle aan) (Galle ma aan).

Oodoo (Ma) foti ko rabbiidde cakkitiingal (ko lomto Jeyal).

Maa: gardiido gollal (Maa artu).

Kono ko nii foti winndireede (ma-a artu walla ma a artu) faam (a) bodeejo o lomtii ko aan innde neddo kaaldeteedo, so takkondiraama walla so cirfel wadfaama e (maa) egginirgel walla (Naamnorgel) fof ina yaha, hadi mo foodde do, ko hade laabde tati ndeggondirde.

Maa: adaaki gollal sakkitaaki innde (Maa won wiybe).

Oodoo (maa) ko egginirgel walla (naamnorgel) haala, omo heewi adaade lomtooji aadee walla pelle inde, so o adiima lomtooji aadee heewi ko rabbineede yr: (ma-mi, ma-a, ma-o, ma-en, ma-en, ma-be). Cirfel ngel lomtoo (a) cakkitiido ngam hadde laabde tati reggondirde, kono hay so cirfel ngel wadfaaka heen ko duum faynditaa. O wonaa Lomto Jeyal. O wonata tan ko hoyre kojngol.

Doosgal

Lomto jeyal so naatii nder kojngol waylat gonal innde jeydo, moomta dum, dartoo darnde mum. Lomto Jeyal ina wadi pecce dadi jeyal aadee e jeyal kullel e

huunde, yeru :

(am, ma, makko, men, mon, mabbe) (maada, moodon, meedfen).(makki, maggal, magge, maggu ekn).

Lomto Jeyal denndangal, yeru:(Mum e muudm).

Teelal keltal e keewal keltangalYr : **(maggel e makkon, makkun)** mahaade e fedde innde (ngel e kon).

Tesko lomto jeyal (ma) e (maa) egginirgel walla naamnorgel. Lomto Jeyal sakkitto innde tan, Pulaar seerndat lomto jeyal aadee e kullel e huunde. Baylagol lomto jeyal kullel e huunde mahotoo ko e cakki-tiingal fedde innde mum.

Jirge e Naamne

Hol no lomttooji innde aadee poti ?

Hol no pecce lomttooji innde aadee poti ?

Mbele lomto innde kullel e huunde ina waawi lomtaade lomto aadee ?

Hol no pecce lomto innde poti ?

Hol ko woni lomto jeyal ?

Limtu lomttooji jeyal kulle e huudeeji kala.

Mbayka (Sifaa)

Mbayka woni sifaa, sifaa ko helmere iwdi Arab do-laande, kono pulaar celluɗo o ko mbayka, iwi ko e konngol wayde, (wayi, baygol, mbaydi).

a) **Mbayka**

-won kelme gorooje e winndannde aroore nde afe njahda e inde maa kaalan en ko fayti e inde fe:
Oo gorko butto ina nehi Ullundu baleeru. Baaba mum Sammba ko nayeejo. Nduu Rawaandu wodeeru waawi dogde.

-Jaabe belfe. Suka juutfo. Wuro mawngo.
-Wojere raneere. Deftere hesere. Puccu njaawngu.
-Debbo bodfeejo. Namako haadko. Suka joodfo.

So en ndaarii kelme fe diidi cakkaa les mum-en fe kañje fof fe cakkiti ko inde. So en ndaartindiima en tawat fe kaalanta en ko no inde fe mbayi to banjge tagoodi, edda walla dakamme...

Butto: anndinta en ko no tagoodi banndu Gorko o no mawniri. Nayeejo: anndinta en ko booygol duubi Baaba mum Sammba. Wodeeru: anndinta en ko edda goobu nguru Rawaandu. Joodfo : anndinta en ko mbaydi tago Suka. Njaawngu: anndinta en ko lefu Puccu dogata, ekn.

Kono kadi: Gorko, Ullundu, Baaba mum Sammba, Rawaandu, Jaabe, Wojere, Debbo, Suka, Deftere, Namako, Wuro, Puccu, Suka, dee-doo fof inde, kelme ko cakkitiide fe kaalanta en ko ko yowitii e majje, deen inde e gollooje hono golle majje nder haalawalla korngol mbiyatee **Mbayka** (Sifaa) e Celluka Pulaar.

b) **kaaftinirdi Mbayka**

1) gorko butto -Jaabe belfe -Namako haadko

ullundu wodeeru -Wojere raneere- Suka joodfo
 baaba nayeejo -Debbo bodfeejo -Jamma baleejo

2)Gorko butto ref -Jaabe beldfe buy -Ñamako
 haadko rok

Ullundu wodeeru coy -Wojere raneere tal -Suka
 joodfo Buy
 (sanne, haa maayi)

Baaba nayeejo oskos -Debbo bodfeejo coy
 -Jamma baleejo kurum

Tesko-dfen kaadtinirdi mbayka innde arata ko cag-
 gal mbayka tan hono no mbayka rewirta e innde.
 Kaadtinirdfe hokkata ko kaadtudi edda goobu ekn
 yeru: Jamma baleejo (**kurum**) ko ko bawli kaadtudi
 baleeri ndi jillaani. Nayeejo (**oskos**) oskos ko
 kaadtudi nayeewu banndu e duubi nayeejo.

So en mbaadi Alluwal

Innde	Mbayka(sifaa)	Kaadtinirdi
Debbo	Nayeejo	Oskos
Ullundu	Baleeru	Kurum
Deftere	Raneere	Tal
Gorko	Njool	Dow
Lamdam	Haadi	Rok
Debbo	Bodfeejo	Coy
Naange	Oole	Buy

*Kaadtinirdi kaadtinirdi mbayka w/ ko wonaa mbayka:

(Sanne-No feewi- Haa maayi-Tigi-rigi- tep- ref):

Oo debbo ina wojji **Coy** -Oo debbo ina wojji **sanne**-Oo debbo ina wojji **haa maayi**-Oo debbo ina wojji **tigi-rigi** -Oo debbo ina wojji **no feewi**.

Oo Gorko ina heewi ganndal **buy** -Oo gorko ina heewi ganndal **sanne** -Oo gorko ina heewi ganndal **no feewi** -Oo gorko ina heewi ganndal **haa maayi** -Oo gorko ina heewi ganndal **tigi-rigi**.

So en ndaarii oo debbo ina wojji coy: hakkundi mbayka e kaadtinirdi hay huunde lommbaaki heen, kadi so en lomtinii kaadtinirdi kaadtinirde mbayka Kono so en ndaarii oo gorko ina heewi ganndal buy: ko ganndal lommbii hakkunde mbayka e kaadtinirdi. Ngati so en mbiyii : oo gorko ina heewi buy!buy hol duum? Oo gorko ina ganndal buy! Sellaani alaa ko roondii. Wadde noon, buy, sanne, no feewi, haa maayi, tigi-rigi ko kaadtinirdi mbayka (heewi). Kono so en mbiyii ganndal buy, jawdi buy, jawdi sanne, jawdi tigi-rigi, ndeen noon wonataa kaadtinirdi kaadtinirde mbayka, wonata tan ko mbayka innde ardiinde yeru: jawdi buy. Buy: ko mbayka jawdi.

c)Mbaydi mahgol masde mbayka

Puccu mawngu, debbo joodfo, kubeeje toowde, debbo budto, cukalel budtel, cukalon budton, ndewon njoodkon:

Mbayka innde mahirtee ko e pecce innde, innde, timmunde, heltaande, fuuynaande, keewal keltangal, hono yeru gonɗo dow o.

d)- gollal jahdowal e mbayka ekn

gollal wonde ko kañum heewi yahdude e mbayka adoo ñum ko kañum kadi sakkittoo innde nde woni e aywinde mbaydi mum walla wayo-wayo mum, yeru.

-Ko mi njool, mi laatiima mawɗo gila ko booyi, ada yoodi, ko mi baleejo, a woniino buɗto, omo wojji coy, debbo jooɗɗo, huunde nde ina weli.

Tesko-ɗen:

Mbaykaaji ɗi diidi cakkii les mum-en ɗi kala adii ñum-en ko inde walla lomto juutɗo walla gollal wonde (laataade) e kelme paccirooje darotoode darnde gollal (wonu) yeru : (ko e ina). So en ndaartiindiima en tawat lomtooji juutɗi aɗi nanndi e gollooji gollal laataade, ngati kala ɗo ɗi ngari gollal laataade ina waawi arde doon, yr: ada yoodi = a laatiima jooɗɗo = ko a jooɗɗo. (**ko a**) ɗo darii ko darnde wonde e laataade, (ko raɓɓiidinde koŋngol ((**a wonii jooɗɗo**))). Wadde mbayka adotoo ñum ko gollal wonde e ko nanndi e mum (laataade, meedde...) e paccirooje.

Doosgal

Mbayka: to baŋnge celluka ko wowlaandu (helmere) haalanoore en hol no huunde, kullel walla neɗɗo wayi

walla foti, abbotoo ko innde mahoo e teelal mum walla keewal mum. Ko heewi e mbaykaaji ina njogii kaadtinirdi: (coy, kurum, tal, buy, rok, tot, ref...) e kaadtinirdi kaadtinirdi mabyka walla limoore mbayka, (sanne, buy, haa heewi, haa maayi, no feewi, tigi-rigi, ref, tep...). Mahgol masde mbayka yowittooo ko e innde sifateende, so timmunde, heltaande, maw-ninaande walla keewal keltangal e baylagol alkule puddorde dadi, yeru : (Suko (a) budto, Cukalel budtel, Cukalon budton). daneejo, raneebe. Sawru raneeru, Cabbi daneegi. (r = d. w=b...)
 -mbayka sakkitto innde nde woni e aywinde kadi yah-data tan ko e gollal wonu (wonde) e nanndooji mum.

Lomto mo heertaaki/kuubtodindo

Yeru:

Onon fof (pop), Kambe fuu- (fuh)- few- fof, Enen muum, Moni (mo woni) kala, Sukaabe kala, Ko heewi e men, Hay gooto e mon, heewi wiybe ina nganndi, won sellube berde.

-so en yewii kojngi di en tawat kelme cakkanaade diidi de mbayi kono tojngi haaldateebe be e kuubal. Kono so en ngittii lomtooji walla inde de, en mbiyii:

Fof-en, hay-goota, moni kala, won heen, won, ko heewi arii, won heen, won mo, muum ñaa-

mii, **huunde kala**; en tawat ko de lomtooji baawdi lomtaade neddo (yimbe) nokkuure walla huunde tawi todfaaka.

Tesko: kala : ina waawi wonde teelal walla keewal kuubtidinal, yeru:

-Kala mbiydo anndaa ko ko fiyete! **kala** do ko gooto tan todzii.

-onon kala ngaree jango! **kala** nder ngol kongol faynditaa ko haaldateebe onon.

- yimbe kala paamii! kala do ko keewal, kono heertaaki, holi been yimbe e hol ko be paami!

So en mbiyii: **fof en** ngarii, en ngandii ko keewal kono en nganndaa ko hol been.

Mo woni kala teddiraama hiirde nde. Heertaaki neddo kala ina waawi arde, wadde (mo woni, **moni kala**) ko lomto teddiraabe mo heertaaki.

Won biydo ina anndu maa. **Won** o ko lomto neddo biydo ina anndu maa, kono ko holi oon ? o anndaaka.

Hay gooto fotaani aamde arde. **Hay gooto** ko lomto mo heertinaani.

Doosgal

Lomto mo heertaaki, faynditii ko huunde, walla neddo

walla nokkuure nde heertaaki, daroo darnde mum nder kojngol, wona teelal walla keewal. Lomto mo heertaaki, ina heewi, yeru :
(mo woni kala.Hay gooto.Kala. won. (won heen, won oon). Ko heewi. Huunde kala.muum).
(fof, fuh, pop, (fuu) few) ekn), ko ngaddinaaji Pulaar e fulfulde. So tawii innde walla lomto adiima de ngaan saanga wona mbayka kuubtodindo walla keertiido innde walla lomto, yeru : onon kala ngaree janngo!
(onon : L.haaldateebe. **kala** : mbayka, lomto onon).

Mbayka limoore

Mi dañii duubi sappoy e dīdī.
Boje noogaas e joy.
Defordu amen ina wadī defte teemedere.
Yimbe heewbe tawtoraama cuddungu amen.
Musidbe am kala mbeltimea.
Colli haa haa duudī njuuriima dow ngesa.
So en teskiima nder kala kojngol he haala njaw-
tuka ka ma en taw ina wadī limoore, won heen
ko tojngaande keewal won heen keewal mum
tojngaaka,
yeru:

-duubi sappoy e dīdī= ko limoore tojngaande ko noon
ne noogaas e teemedere, eden no limre nde foti.

Kono son en mbiyii : yimbe heewbe ko limre kono en nganndaa no foti, ko noon-ne kala, duudi, eden nganndi tan ina heewi kono en nganndaa no foti, hay duum ne ko limoore.

Tesko-den :

Mbayka limoore wadi ko tonngotoonde e nde tonngotaako, yeru tuggi 1 haa Ujunderiire (million) ko ko tonngotoo. Kono duudi, kala heewi ekn ko mbaka limoore nde tonngotaako.

Mbayka Tonngotoonde	Mbayka Tonngotaako
1 haa 10	duudi
10 haa 100	Heewi
100 haa 1000	Kala
1000 haa 1.000.000	Fof
1 haa do haadi	Seeda
	Famdi
	Yoga

Yeru:

Yimbe heewbe ngarii ndiftungu amen.

Yimbe noogaas ngarii ndiftungu amen.

So en cili konngol ngol

Yimbe:

Heewbe : mbayka limre.

Ngarii:

Ndiftungu:

Amen:

Ko noon-ne so en cili korngol dewngol heen ngol (noogaas) ko mbayka limre. Ma en ciloy kelme keddiide e binndande men payde.

doosgal

Mbaka limre ina feccoo e pecce didi, limoore torngotoonde e limre keewal ngal torngotaako. – limre nde torngotaako ko keewal ngal feccitotaako.

Jirge e Naamne

Hol ko woni mbayka ?

Addu kelme joyi Lomto mo heertaaki.

Seerndu hakkunde mbayka limre torngaande e nde torngaaka.

Gollal/ Badal

a) Gollal walla Badal, ko gootum won huutortoobe wiyde gollal won wiyooobe kadi badal.enen noon nder ndee-doo deftere kuutorto den ko wowlaandu(helmere) **Gollal**.

-gollal: ko helmerehollitoore en gasgol huunde e tuma bennudo, maa gonaado walla garoowo, angal waawi wonde e mahdi gollal muumal walla gollal pirlitaangal. Gollal ngonka haalanta en ko hol no neddo wayi

(mbayka) walla wondi walla jikkorii, yr: idi ranwii, ƙawlii, Yaro sekii, suka o ŋonjii, Almuudo o nootiima, ekn. Gollal baƙowal haalanta en ko hol ko neƙƙo wadi walla golli, yr: Aamadu jaŋŋgii Pulaar, Kummba ņaamii haako.

Gollal ko wowlaandu (Helmere) burndu walla helmere burnde jogaade nafoore nder koŋŋol, e haala. Golle ina wadi doge ƙiƙi, kono ko heen rogere wootere buri mawnude waalaare, yeru:

Gollal: **ngonka.**

Gollal: **baƙowal.**

Gollal Wonu, ko gollal : Wonde e laataade, e ko nandi e majje gartirooje e ngonka neƙƙo.

Gollal baƙal, ko gollal : ngal neƙƙo ina firliita e baƙe mum, tawi artataa e ngonka neƙƙo.

Gollal /ngonka, Wonde:

~~Mi wonii,~~ a wonii, o wonii en ngonii, on ngonii, ƙe ngonii e **min ngonii.**

Laataade:

Mi laatiima, a laatiima, o laatiima, en laatiima, on laatiima, ƙe laatiima e **min laatiima.**

Ko

Ko: ko helmere faccitiinde kono kadi ande waawi lomtaade (Wonde e Laataade), yeru:

Mi Wonii mawƙo → ko mi mawƙo

Mi Laatiima mawƙo → ko mi mawƙo

Ko mi, ko a, ko o, ko en, ko on, ko ƙe ko min.

Gollal baɗal:

Mi ñaamii, a ñaamii, o ñaamii, en ñaamii, on ñaamii, be ñaamii, min ñaamii.

Mi dogii, a dogii, o dogii, en ndogii, on ndogii be ndogii, min ndogii.

-hono ɗee golle nder ndee waalaare ina tolnoo e ujunnaaji ujunnaaje gollal, he ɗemngal pulaar.

b) Maande gollal muumal

Ñaamde, yarde, sumde, yakkude, sortaade, humtaade, fufde, furtaade, furde, hurkude, yelde, ŋelde. So en ndaarii kelme gonɗe dow ɗe ma en taw kañje fo nanndi joofnirde, woni (de), ndeen noon (de) woni maantodje majje kañje kala.

d) Mahdi helmere gollal Muumal

-Gollal wadi koko wiyatee foobre e cate, (ɗaɗol e beydol), foobre nde woni iwdi helmere nde cate ɗe goni ko salti heen ko. Yeru: ñaamde, sumde, yarde:

Ñaam: ɗaɗol. ɗaɗol ngol woni foobre helmere nde (gollal).

De: maande. woni ko beydii e foobre nde, tee ko kañum woni maantoo kala ko wiyatee gollal e ɗemngal pulaar, kala no helmere nde waawi juutirde. Ko **Maande** nde seerndanta en ko hakkunde gollal e kala wowlaandu waawndu wonde e ɗemngal Pulaar.

Hol no ɗaɗol gollal anndirtee?

Tesko: so aɗa yidi anndu ɗaɗol gollal, a firliitu gol-

lal ngal e mbaydi yamiroore, yeru so a wiyii nedfo: **ñaam, yar, sum**. dafol gollal, dii yeruuji tati e golle nanndude e majje ko nih woni no dafol mum anndirtee. (**reentinde tan to fudnaange Burkinaa fayi yeeso ina keewi mahirde golle mum-en muume nih**; (Ñaamude, Yarude, Warude, Sumude, duum ko ngaddin tan (u) ko lommbal ngal alaa doon ko firata).

e) Pecce gollal baɗɗowal Muumal

Mahngo dafol gollal Pulaar:

Ngol mahii ko e pecce jeegom mawde, ngol fuddii ko alkule tati, ngol haadfoyi e alkule jeedidii, yr:

- 1/ **mlm** = yar;
- 2/ **mllm** = ñaam;
- 3/ **mlmm** = buftu, soppu;
- 4/ **mlmmlm** = hakkit aade, sebbit aade;
- 5/ **mlmlmlm** = sagodin de;
- 6/ **mllmmlm** = yeewtindaade;
- 7/ **mllmm** = laaltaade, suumtaade

-mbaydi golle muume ina peccoo e pecce tati, yeru:

- 1) Ñaamde, Yarde, Furde, Sumde, hulde, Ñifde.
- 2) Ñaamtude, Yartude, Furtude, Sumtude, Ñiftude.
- 3) Ñakkude, Buftaade, Likñitde, Saltude, Fulkitde.

Muumal	Muumal jondiniingal	Muumal deereral
Yakkude	Yarde	Yakkitde/ yartude
Furtude	Hirde	Furtitde/ hirtude

buftude	Horde	buftitaade/ hortude
Hurkude	Yulde	Hurkoyde/ yuloyde
Fittude	Sumde	Fitteede/ sumeede
Hittude	Subde	Hittoyde/ suboyde
Suntude	Ñaamde	Suntirde/ ñaamirde
boyyude	Sudde	boyyorde/ sudoyde
Lottude	Selde	Lottirde/ selirde

Tesko-dɛn:

-Golle muume gonde toɲgoonde (1) kañum en fof poti ɗaɗol, ñaam, yar, sum, hul, ñif. Kala golle muume ciforiide nih he demngal pulaar mbiyeteɛ ko (**Muumal Jondiniingal**).

-Golle muume gonde toɲgoonde (2) kañum en e gonde dow ɗe ndenndi iwdi ɗaɗol kono aɗe ceerti to firo e to keewal alkule. Ina waawnoo kadi wiyeede: ñaamduude, ñaamorde ekn. Kala golle muume ciforiide nih he demngal Pulaar mbiyeteɛ ko: (**Muumal deereral**). Waɗi ngal wiyeede deereral ko angal reerɗi e beydeede alkule hay so ɗe mbaylataa ɗaɗol aɗe mbayla firo maanaa helmere nde. Ko ɗeen lommbɛ addaniide wiyeede golle deerere.

Golle muume gonde toɲgoonde (3) kañum en njiy-daa tafngo mahdi helmere, ɗe ngonaa jondiniide ɗe

ngonaa deerere. de ngonaa jondiniide afe mbaɗi lommbɛ keewɛ, de ngonaa deerere ngati lommbɛ de mbaylataa firo maanaa majje, ko noon de taforii ; yakkude, buftaade, likniide saltude, fulkitde. Alkule lommbɛ bulɗinaade de so de mbaɗanaama silo alaa ko de pirata, hono no lommbɛ gonooje nder gollal deereral. Ndeen noon kala golle muume ciforiide nih wiyetee tan ko: (Muumal).

Doosgal

Gollal ko wowlaandu mahiindu e ɗaɗol e beydol, gollal anndinta en ko, hol ko neddo, kullel walla huunde wadata. Gollal ina feccoo e pecce dɗi: gollal baɗowal e gollal wonu (wonde).

Gollal muumal ko gollal ngal suwaa firliiteede. Maande gollal muumal anndirtee ko (de).ɗaɗol ngol ina mahoc tugga alkule 3 haa7 tawi ko puɗɗoriingal muumal, so tawii ko laabngal tuggi ko 2 haa 7.

Gollal muumal ina feccitoo e pecce tati: (**muumal, muumal deereral e muumal jondiniingal**).

Seekirnde/Seekirde

a)-**Seekirnde**

Seekirnde ko alkule lommbotoode hakkunde ɗaɗol e maande gollal muumal. Ceekirde gonooje nder gollal

pulaar ina keewi sanne tee aɗe njogii firooji ɗi ina mbayla firo gollal jondiniingal. ɗe taftoo ɗum wonta gollal deereral, yeru:

Sammba wiyi ñaamii ñaamtii galle Aamadu ko wonaa go'o.

Aali yardii e Gellay kore.

Geelel wiyi yo en ngar teenoyen jaŋngo.

Nde min ngari galle Geelel min ñaamiri ko kore.

- so en ndaarii golle pirlitaade cakkanaa diidi ɗe ma en taw aɗe mbaɗi jondiniide e deerere.

Jondiniide ngoni: wiyi, ñaamii e ngar.

Deerere ɗe ngoni : ñaamtii, yardii e ñaamiri.

Enen noon burɗen hatojinde ko deerere ɗe ɗum wadi gojjinden alkule lommbe ɗe ngam hollitde hol no ɗe beydorii e gollal ngal e hol ko woni firo majje e golle majje muume , yeru : **Ñaamde:**

Ñaamde, Ñaamande, Ñaamaneede, Ñaamtude, Ñaamtirde, Ñaamtidde Ñaamtaade, ñaamtideede, Ñaamdude, Ñaamdeede, Ñaamirde, walla (Ñaamrude) Ñaamoyde, Ñaamdoyde, Ñaamdoyeede, Ñaamtoyde, Ñaamkinaade, Ñaaminde, e Ñaamineede. Walla (Ñamminde, Ñammineede). (Ñamminoyde e Ñamminoyeede)

Tesko: gollal ñaamde ngal jibinii golle sappo e nay (20) godɗe denndude ɗaɗol ɗe njiydaa firo, so en

njaltinii ceekirde sappo e nay gojjinaade, kono ko ceekirde joy-e-difi (7) tan buri hatojinde, ngati keddiide de ko pillitotoode dow majje, woni heen mahaa ko he tumaare, ittataa noon fof ko ceekirde:

(t, d, ir, oy, kin, in, ee,)

Ñaamtude: (t) = seekirnde pirlitirgel gollal laawol dīmmol waɗtude ko waɗnoo e beñcitirgel.(u) wonaa seekirde ko lommbal kaɗowal muume tati reggon-dirde, dūum nih addi fudnaange Maali fayi yeeso (ful-fulde) mahirta gollal muumal Ñaamde ko (Ñaamude).

Ñaamdude: (d)= seekirnde denndinirgel, gollude gollal tawi ina wondi e godɗo walla godɗum.

Ñaamirde: (ir) (ru)= seekirnde, huutoraade gootel e newuyaaji ngel ina gollira gollal.

Ñaamoyde: (oy)= dirtinirgel, gollal gollateengal fayde e tumaare aroore.

Ñaamkinaade: (kin)= seekirnde nanndinirgel, wayde no golloowo huunde tawi gollaani walla nann-dinaade e ko wonaani.

Ñaaminde walla **Ñamminde:** (in)= seekirnde jal-tinirgel, ko daande baɗowal, wonde e gollude gollal fayde e huunde, yr: (saamde e samminde).

Ñammineede: (ee)= seekirnde tippirgel, ko daande baɗotoongal, yande gollal dow godɗo walla godɗum.

-Tesko: caggal dfee golle (15) limtaade godde ina mbaawi saltoyde heen kono en ndabbikiniima e majje. E dfee ceekirde (7) kala ceekirde keddi de fof ko he majje tan pirlitoytoo, dum wadi cubi kanje (7) ngam wallude janngoowo faamde, tawdi ko kanje ngonni yummaaje ade njona.

-kala golle keddiide ko hono nih tan mahortoo gila e muumal, muumal jondiniingal e Deeral, ceekirde mum-en ko noon njaltinirtee.

b) daande gollal

Demngal pulaar golle mum ina pirlitee e dow daade tati:

(Badawal, Badangal e Badfotoongal).

Gollal so ina gollee maa golloowo yandinii gollal dow hoyre mum walla dow godfum walla yandinee dow mum. Yeru, so en mbiyii:

Fiyde, Fiytaade, Fiyeede
Moorde, Mooraade, Mooreede
Surde, Suraade, Sureede,
Yakkude, Yakkaade, Yakkeede

Ndaaren yeruuji nayi gonfi dow di e dewdi heen, gollal heen kala woni ko he muumal mum, yeru nay gadiide:

1)-(fiyde, moorde, surde, yakkude): ko muume jondiniide e muumal; so en pirlitii wonata ko: (mi fiiyii,

mi moorii, mi surii, mi yakki). do lomto (mi) kañum gollu gollal ngal, kadi gollu dum dow goddum, hay sinno ko fiyaa ko suwaa anndeede. So en beydii heen, (mi fiyii Sammba) jooni ko am en nganndii ngal yani ko dow Sammba, yandini dum ko lomto (mi), wadde ngal-doo gollal ko (Badfawal).

2)-(fiyteede, mooreede, sureede, yakkeede): dee ko muume deerere gonde e daande badfawal, so en pirlitii wonata ko: (mi fiyaama, mi mooraama, mi suraama, mi yakkaama). do lomto (mi) gollal ngal gollaani dum yani ko gow mum, wadde ngal-doo gollal ko (Badfawal). Hol mo wadi ngal, so en beydii heen (Sammba fiyi mi), ko lomto (mi) haalata, kono haalata ko ko Sammba wadi dow mum.

3)-(fiytaade, mooraade, suraade, yakkaade): dee-doo golle ko muume deerere, so en pirlitii wonata ko: (mi fiytiima, mi mooriima, mi suriima, mi yakkitiima). do lomto (mi) ko kañum yandini gollal ngal dow hoyre mum, wadde ngal-doo gollal ko (Badfotoongal).

Doosgal

Seekirnde walla Seekirde, ko alkule lommbotoode hakkunde dafol e maande gollal muumal (bydol) mbayla firo mum. Gollal jondiniingal so wadaama ceekirde ina waawi wontude fotde 17 gollal e seekirde, kono ceekirde (7) tan ngoni yummaaje, deen ngoni : (t, d, ir, oy, kin, in, ee).

Tumaaji gollal

Kala ko neddo ina golla walla jantoo gollata walla jangtotoo dum ko e nder tumaaji tati, bennudo, gonaado e garowo (fayi arde).yeru: ko yawti

a)- ko yawti (tuma jawtudo (bennudo)), ina feccoo e pece didi: (jawtungal badingal e goddungal).

njanngen:

-hanƙi min njahii ladde min njaggino toon colli hebeeji. Rawane min pijnii Baaba Maal min ndañiino yimbe haa heewi, kono ko seeda naatnoo. Colte rawane min coñiino mbayeeri haa heewi.

En njyiii kelme (gowlaali) cakkanaadi diidi di fuh ko golle pirlitaade, tee de pirlitaa ko he tumaaji:

(Hanƙi, Rawane, Colte): dii tumaaji tati kala koko njawti, hanƙi ko ñalawma bennudo gadiido hannde. Rawane ko hitaande yawtunde. Colte ko lewru e hoore hitaande, faynditaa heen do ko ko yawti.

Tesko: golle pirlitaade de njogii ko jelooda didi ceertude, won heen cakkitorii ko laabngal (ii), won heen ko (no) e (noo). Kañje didi kala winndannde nde

tinndini ko golle de ngollaa ko ko yawti, kono jawtungal burngal laabtude ko (no) jawtungal goddungal. **Laabngal cakkitiingal** (ii) ina waawi jaggireede (**jawtungal badingal**) walla jooni **timmudo**. ina waawnoo wiyeede min (**njahiino, pijniino...**). Wadde tesko-d'en gollal pirlitaangal e ko yawti ko laabti ko anndirtee ko (no) e (ii) ngati kala gollal pirlitaangal sakkitorii (ii) tinndini ko gollal pirlitaangal jooni, kono ko jooni timmudo, ko timmi golleede walla gasi hay so ko hojom fawii heen naatii e ko yawti wonande anndube doosde.

b)- Tuma jooni

gollal pirlitteengal e jooni (tuma gonaado) ina feccoo e pecce didi, yeru: **jooni timmudo e jooni jokkudo**.

-min njahii hannde gese. Mi anddii jeydo joni.

-Aamdu hol ko mbaadataa jooni? mi jagat colli.

-mi soñat mbayeeri.

- yar ndiyam dam! ittu hodo ko!

So en ndaartindiima golle pirlitaade de diidi cakkii les mum-en de ; ma en taw de pirliaa ko he tuma gonaado, (hannde e jooni) e yamiroore dogoore e tuma gonaado. tee kañje fof de njiydaa laabde cakkitiide, (ii)- (at)- e (**yar – ittu**).

Nde neddo woni e haalde so wiyii, min njahii hannde e mi anddii jooni, en tawat ko he tuma gonaado gollal

ngal woni e firliiteede. Min njahii hannde ina waawi tawi ko ko yahaa haa gasi, so tawii ardii e naamnal kadi burata laabtude, on njahii hannde gese, eey min njahii hannde gese. Mi anndii jooni, ina gasa tawa ko do o woni e haalde do o anndi ina gasa kadi wona ko yawti seeda walla ko juuti, so a wiyii mo kaaldataa mi wiyiino ma o wonaa moyfo ! jaabawol : mi anndii jooni o wonaa moyfo. Wadde so en paamii tuma jooni timmude ko tuma gonaado hay sinno ina tinn-dina ko yawti seeda. jooni timmufo wayi kono badal deddingal hakkunde ko woni e wadeede e ko yawti, ina waawnoo wiyeede (**jawtudo denndaado**), tawdi so gollal firliitaama he ndii mbaydi ina roondii maanaaji didi ko yawti seeda e ko woni he wadeede.

Mi soñat, mi ñaamat, mi yarāt, mi yahāt. So en naamniima, en mbiyii mo hol ko mbaadataa ? o wiyii mi ñaamat, mi daanoto, mi simmoto... walla hol ko mbaadataa ? mi moorete, mi fiyete, ñakkete, mi ñam-minte...

(at) so en teskiima golle pirlitaade cakkitorii at de kala so de mbaadataama muumal de naatata ko nder waalaare muumal jondiniingal. Kadi ko golle gonde e firliiteede de cuwaa gasde pirlitgol, yeru (mi ñaamat) so a ndaartindiima tawataa ko kala nde naamniidaa so a jaaboraama e ndii mbaydi tawataa mo naamniidaa o ina woni e gollal ngal jaabi maa. Wadde ko dum woni jooni jokkudo, jooni jokkudo ko gollal gonngal e golleede tawi suwaa timmude.

-(mi daanoto, simmoto) golle muume mum ko **daanaade, simmaade**. Kala gollal gonngal e daande

badowal ko (to) woni maantornde sakkitoore mum, kadi ko [joo*ni* jokku*ɗo*](#).

-(mi moorete, mi fiyete) golle muume mum ko mooreede, fiyeede. Kala gollal gonngal e daande badettengal ko (te) woni maantornde sakkitoore mum, kadi ko [joo*ni* jokku*ɗo*](#).

-(yar-ittu) so gollal firlitaama e yamiroore joo*ni*, mahotoo ko he ɗaɗol, so tawii ko muumal jondiniingal ko alkule tatiɗaɗol, (y-a-r. f-i-n) ekn, so tawii ko muumal tawi ko lommbal (u) ko heen yamiroore jooftintee, (ȳakku, ittu, feȳȳu), naatni heen (u) yal ngal ko (kk) tekkinaaɗo.

-so lomto juutɗo firlitii gollal e ([joo*ni* jokku*ɗo*](#)) yeru: (aɗa ara,omo ȳakka,abe ngarta),lomto juutɗo so firli-taama e joo*ni*, laabngal cakkiingal mum ko (a), muumal, muumal jondiniingal e deereral kala poti heen.

-gollal wonde so adiima gollal muumal firlitaama e ([joo*ni* jokku*ɗo*](#)),yeru: (o woni ko e ȳakkude, ngon mi ko e soñde, be ngoni ko e ñaamde) so en teskiima golle cakkanaade diidi ɗe fofo ko muume, adiide ko wonde, golle ɗiɗi so ndeggondirii cakkitiingal ngal wonata ko muumal. So ndaartindaama sanne a tawat golloowo gollal (ȳakkude, soñde e ñaamde) ko dow golle ɗe ngoni ceertaani heen tawo.wadde noon kala gollal golliraangal nih e tuma joo*ni*, mahotoo ko [joo*ni* jokku*ɗo*](#).

c)- Tuma payɗo (garoowo)

- gollal pirlitaangal e tuma paydo ina feccoo e pecce didi: (**Tuma paydo badiido e godduodo**), yeru.

Taren:

Juulbe fof maa naatoy nammbu aljanna so darngede dariima, so wonaa aroyoobe tawa ina ndoondii bakkatuuji. Ko mi jahoowo jaŋngo Fuuta. Ma a yah toon lewru fayndu? Miin maa mi ar tawtoreede hiirde nde. Lewru arooru mo woni kala ma yoboye ko gollunoo.

Ndaaren golle pirlitaade cakkanaa diidi cakkitiingal majje e golle deggondirde:

Naatoy:Aroyoobe : Yoboye :

Jahoowo: arooru:

Yah :Ar:

Teskoŋden: golle de kala ngollatee ko ko fayi arde tawi suwaa yettaade, kono gootel e kañji kala ina wadi nanndude alkule e mbaydi tafngo. (naatoy, aroyoobe, yobo)ye): dee tati ndenndi jeloonde sellunde ko fayi arde, woni (**oy**) kañje tati kala aŋde mbaŋdi seekirnde dirtinirgel. (Juulbe kala maa naatoy aljanna so darngede dariima) kaa haala tinndini ko tuma godduodo mo anndaaka, wadde. (oy) ko tuma (**paydo godduodo**). Dirtinirgel gollal fayde to tuma.

-tesko-ŋden golle pirlitaade ko mi garoowo, jahoowo),e ko nanndi heen ñaamoobe, soodoobe so aŋde pirlitee adotoode ko paccitirgel (ko) heewi adaade dum Kañje fof jeloonde majje ko (oo). So en mbaŋdi naamnal, ko a garoowo jaŋngo? Jaabawol, eey ko mi garoowo. Hay sinno angal tinndina heen tumaaji (jooŋi jokkuodo); yeru: hol ko mbaŋfataa? ko mi ñaawoowo. Seerndude

jooni jokkuɗo e (payɗo badiiɗo) so gollal firilitiraama nih fawotoo ko he naamnal e jaabawol walla loowdi paynditaandi konngol. Wadde golle (ko mi garoowo, ko mi jahoowo) firilitaa ko he (payɗo badiiɗo).

-ndaaren (maa mi yah, maa mi ar) ɗo (yah e ar) wonaa ko firilitaa e yamiroore, mahi ɗe ko maa egginirgel tuma walla (naamnorgel) yeru ma a yah e ma a ar ekn tinndinaani yamiroore tinndini ko naamnal, mbele ko o jahoowo, garoowo? ndeen noon tesko-ɗen kala gollal pirlitteengal tawi ko (maa) egginirgel tuma walla (naamnorgel) foti ko muumal, muumal jondiniingal e muumal deereral wonata ko he tuma (payɗo badiiɗo), yeru: (maa Sammba ar?, ma o artu ? maa Hammadi artoy ? maa mi ar.) ɗum ɗoo fof golle ɗe tinndini ko jogori wafoyeede, kono suwaa. (en kollitiino to doosgal (maa) wonde so reggondirii e laabngal rabɓiɗat so ardiima muumal foodat yeru: ma a ar, ma o yah. Maa Sammba ar, maa be ñaam).

Doosgal:

Tumaaji gollal ina peccoo pecce tati : ko (yawti, jooni e payɗo (jogorngal)), jawtungal ina feccoo e pecce ɗiɗi tee mahirtee laabɗe cakkitiide mum ko: (ii e no, noo). Tuma jooni ina feccoo e pecce ɗiɗi: (jooni timmuɗo e jooni jokkuɗo), mahirtee ko (ii, at, te, to e wonde e... e lomto juutɗo teentuuɗo. tuma payɗo ina feccoo e pecce ɗiɗi, (payɗo godɗuɗo e badiiɗo) mahirtee ko; oy, oo, maa egginirgel tuma walla dirtinirgel).

Masooje gollal pirlitaangal

a)-Tuma: jooni timmuḍo pirltaado e lomto dabbo

Ñaamde

Mi ñaamii
 A ñaamii
 O ñaamii
 En ñaamii
 On ñaamii
 be ñaamii
 min ñaamii

Yakkude

mi yakkii
 a yakkii
 o yakkii
 en yakkii
 on yakkii
 be yakkii
 min yakkii

Artude

mi artii
 a artii
 o artii
 en ngartii
 on ngartii
 be ngartii
 min ngartii

Tesko, golle tati pirltaade de kala nanndi joofnirnde laabngal cakkitiingal, woni (ii). Gollal muumal, muumal jondiniingal e deereral joofnirnde mum-en ko gootum so pirlitiraama nih.

Pirliten golle de he lomto juutdo, e jooni timmuḍo/ walla jokkudo

Midfo	ñaama	midfo	yakka	midfo	arta
Aɗa	ñaama	aɗa	yakka	aɗa	arta
Omo	ñaama	omo	yakka	omo	arta
Eɗen	ñaama	eɗen	yakka	eɗen	ngarta
Oɗon	ñaama	oɗon	yakka	oɗon	ngarta
Ebe	ñaama	ebe	yakka	ebe	ngarta

-Tesko, golle tati de kala nanndi laabngal cakkitiingal (a) golle tati de kala ; muumal, jondiniingal e deereral ko nih woni no pirlirtee e tuma jooni jokkufo.lomto (amin) so naatnaama heen ko noon tan firlitirtee. kadi gollal (ngonka) e ko abbi e mum ko hono golle badfooje ngollirtee. Kadi jooni jokkufo cakkitoriingal (t) ko : «mi ñaamat. Mi yakkat. Mi arat» waylotaako e lomtooji di kala, so tawii ko fulfulde walla Pulaar Gine, joofirta ko (y) yeru: «mi yahay, mi yakkey, mi aray», Pulaar Maasina joofira (an) mi ñaaman, yaran, yakkan, kono ina wayloo nder golle daafe badfotooje.

-pirliten golle de e lomto teentudo e tuma jooni timmudo

Miin	ñaam ⁱ	miin	yakk i	miin	arti
Aan	ñaami	aan	yakki	aan	arti
Kanjo	ñaami	kanjo	yakki	kanko	arti
Enen	ñaami	enen	yakki	enen	ngarti
Onon	ñaami	onon	yakki	onon	ngarti
Kambe	ñaami	kambe	yakki	kambe	ngarti
Minen	ñaami	minen	yakki	minen	ngarti

Tesko nder ndii mbaydi golle tati de kala nanndi laabngal cakkitiingal woni(i). lomto teentudo ko laabngal beydingal e (mi-i) usti cakkitiingal (ii) jooni timmudo, lomto teentinta ko gollal pirlitaangal e lomto mum ko kañum tigi wadi gollal ko aldaa e sikki.

-pirliten golle de e mbaydi yamiroore, tawi ko e yeruuji dabbe :

Ñaam Ñaamee e Ñaamen

Yakku	Yakkee	e Yakken
Ar	Ngaree	e Ngaren

Tesko golle lomtooji ngardaaki dum-en kadi cakkitaa-ki, so wonaa mbaydi keewal yeru tatabo cakkitiido o, kono lomtooji di coomii ko nder gollal jamirgal, yeru : **ñaam aan ! ñaamee onon ! ñaamen enen !**. gollal yamiriore waawi firliiteede tan ko he nder tumaaji didi (**jooni jokkudo** e **jawtudo**...) yeru : ñaam jooni ! yah jooni. Naam so booyii ! yah so booyii !.

b)- tuma jawtudo pirlitaado e lomto dabbo

mi ñaamii-(no)	mi yakkii-(no)	mi artii-(no)
a ñaamii-(no)	a yakkii-(no)	a artii-(no)
o ñaamii-(no)	o yakkii-(no)	o artii-(no)
en ñaamii-(no)	en yakkii-(no)	en ngartii-(no)
on ñaamii-(no)	on yakkii-(no)	on ngartii-(no)
be ñaamii-(no)	be yakkii-(no)	be ngartii-(no)

tesko, mi ñaamii e mi ñaamiino fof pirlitaa ko he tuma jawtudo, so wonaa tan (mi ñaamii) ko jawtudo badiido, e mi ñaamiino ko jawtungal goddungal, wadde noon tuma jawtudo masirtee cakkitiingal joo-fnirnde ko (ii e no) waylotaako nder golle kala deere-ral jondiniingal e muumal poti heen.

-Pirliten e lomto teentudo, nder tuma jawtudo

miin ñaamnoo	miin yakkuno	miin artuno
aan ñaamnoo	aan yakkuno	aan artuno
kanjo ñaamnoo	kanjo yakkuno	kanjo artuno
enen ñaamnoo	enen yakkuno	enen ngartuno

onon ñaam^{noo} onon yakk^{noo} onon ngart^{noo}
kambe ñaam^{noo} kambe yakk^{noo} kambe ngart^{noo}
minen ñaam^{noo} minen yakk^{noo} minen ngart^{noo}

Tesko lomto teentudo so firlitii gollal e tuma jawtudo, wonata tan ko he jawtungal goddungal, waawaa firlitaade e jawtudo badiido, tee masirtee ko (^{noo}) (^{no} jawtudo goddudo+ ^o teentinoowo).

-pirliten e lomto juutdo nder tuma jawtudo

mido ñaam^{annoo} mido yakk^{annoo} mido art^{annoo}
ada ñaam^{annoo} ada yakk^{annoo} ada art^{annoo}
omo ñaam^{annoo} omo yakk^{annoo} omo art^{annoo}
eden ñaam^{annoo} eden yakk^{annoo} eden ngart^{annoo}
odon ñaam^{annoo} odon yakk^{annoo} odon ngart^{annoo}
abe ñaam^{annoo} abe yakk^{annoo} abe ngart^{annoo}
amin ñaam^{annoo} amin yakk^{annoo} amin ngart^{annoo}

Tesko do, ko (^{an}) masi jawtungal goddungal jokkungal pirlitaangal e lomto ada. Wadi dum wonde jawtungal jokkungal, so ada jantoo badal ngal, tinndini ko ngal wonnoo ko e wafde nder ko yawti, wonaa ko dartinoo. Yeru so en mbiyii: nde o fiyata mi nde tawi ko mido ñaamannoo, (^{an}) tinndini jokkugol gollal ngal e (^{noo}) = ^{no} jawtudo goddudo + ^o teentinoowo. ndeen noon kadi so en paami pecce tati gollal kala ko nih firlitirtee e ndii mbaydi, muumal, muumal jondiniingal e muumal deereral. So wonaa golle muume mahiide e daande (aa-ee) yr: taabaade (mido taabotonoo), mooreede (mido mooretenoo)

c)- tuma paydo pirlitaado e lomto dabbo

mi ñaamoytu	mi yakkoytu	mi artoytu
a ñaamoytu	a yakkoytu	a artoytu
o ñaamoytu	o yakkoytu	o artoytu
en ñaamoytu	en yakkoytu	en ngartoytu
on ñaamoytu	on yakkoytu	on ngartoytu
be ñaamoytu	be yakkoytu	be ngartoytu

Tesko -den no feewi, golle tati de kala heen gootal fof ko yeru keddiide, de jiydi senngo, muumal, muumal jondiniingal e muumal deereral kañum en fof so tawii ko e lomto dabbo ko nih pirlitirtee.(oy) ko seekirnde dirtinirgel, kono do e tuma paydo goddufo masirtee ko (tu) laabngal cakkitiingal (u).kono kala golle go-nooje daade (aa-ee) (taabaade e fiyeede) kañum-en njiydaa e majje masirde, yeru: «mi taaboyto (taaboyto), mi taaboyte. Mi fiyoyte, mi mooroyto, mi mooroyete), dee ne ko kañum-en ngoni yeru nanndo mum-en keddiide.

-pirliten e lomto juutdo (paydo badiido (jogorngal badingal))

Mido	ñaamoya	mido yakkoya	mido artoya
Afa	ñaamoya	afa yakkoya	afa artoya
Omo	ñaamoya	omo yakkoya	omo artoya
Efen	ñaamoya	efen yakkoya	efen ngartoya
Odon	ñaamoya	odon yakkoya	odon ngartoya
Abe	ñaamoya	abe yakkoya	abe ngartoya

So ndaarii ndii mbaydi tuma goddufo pirlitaado e

lomto juutdo, golle de kala masiri laabngal cackki-
tiingal ko (a) ndeen noon kala golle payde golleede
mahiide e dii yeruuji tati ko (a) deggondirdo e (oy)
masirtee haa heddii golle gonde e daade (aa- ee),
yeru: (taabaade, fiyeede): «mido taaboye, mido
taaboyo. Midí fiyoye, mido mooroye... ».

-pirliten de he lomto teenjtudo payo(jogorngal)
goddufo

Miin ñaao ^{ya}	miin yakkoy ^{ta}	miin arto ^{ya}
Aan ñaamoy ^{ta}	aan yakkoy ^{ta}	aan arto ^{ya}
Kanjo ñaamoy ^{ta}	kanjo yakkoy ^{ta}	kanjo arto ^{ya}
Enen ñaamoy ^{ta}	enen yakkoy ^{ta}	enen ngarto ^{ya}
Onon ñaamoy ^{ta}	onon yakkoy ^{ta}	onon ngarto ^{ya}
Kambe ñaamoy ^{ta}	kambe yakkoy ^{ta}	kambe ngarto ^{ya}

So en ndaartindiima kadi en tawat dee golle pirlitaade
e ndii mбайди he tuma goddufo wondude e lomto
teenjtudo, masirtee ko (ta) laabngal cackkiingal ko
(a). ndeen noon dee golle e nanndude e mum-en
fof ko nih masirtee haa heddii gonde e daade (aa-
ee), yeru: (taabaade, fiyeede), « miin fiyoyte, aan
taaboytee... ».

-pirliten de he teenjtungal (maa) egginirgel tuma

Maa mi ñaamoy	maa mi yakkoy	maa mi artoy
Ma a ñaamoy	ma a yakkoy	ma a artoy
Ma o ñaamoy	ma o yakkoy	ma o artoy
Ma en ñaamoy	ma en yakkoy	ma en ngartoy
Ma on ñaamoy	ma on yakkoy	ma on ngartoy

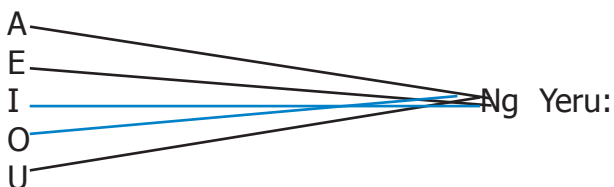
Maa be ñaamoy maa be yakkoy ma be ngartoy

Anndu golle jiydufe e dee doo golle mbaydi kala ko (oy) dirtinirgel masirtee. Do, ndee tumaare ina waawi wonde badiinde, hay so tawii (oy) ko dirtinirgel tuma gollal jogorngal, ngati so en mbiyii: «ma a ñaamoy jooni? ma a ñaamoy so booyii ? » Ekn, dum ina tinndini tuma badiido paydo, hay so (oy) ina waawi tinndinde ko fayi aroyde, goddufo. Dee golle e hono mum-en fof ko nih pirlitirtee masirtee haa heddi daafe (aa-ee), yeru (taabaade fiyeede): «ma mi taaboyo, ma a taaboyo. Maa mi fiyoye, ma en piyoye». Angal nanndi do e joofnirnde gollal yamiroore, yeru: «ñaamoy, yakkoy, artoy » kono maa mi so ardiima wonataa yamiroore ko payngal badingal walla goddinaangal.

Tesko: denndaangal golle pirlitteefe e tuma paydo (goddufo e badiido e dee daafe kala) « oy » seekirnde dirtinirgel arat heen.

d)- keewal masirteengal baylagol alkule puddorfe dadi gollal

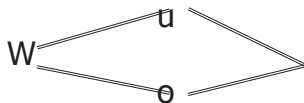
1) denndaangal Alkule laabfe keewal mum-en ko nih masirtee keewal:

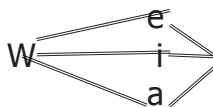

A arii _____ en Ngarii
 A irii _____ en Ngirii
 A eeriima _____ Ngeeriima
 A ooñii _____ Ngooñii
 A urii _____ Ngurii

2) –keewal gollal baylortoongal no alkule puɗɗorɗe ɗadi:

F	P:	(a foolii ---en poolii)	foolde
S	C:	(a sowii---en cowii)	sowde
H	K:	(a holii----en kolii)	holde
W	Ng:	Mb: (a wulii---en ngulii)	wulde
B	Mb:	(a bilii----en mbilii)	bilde
R	Nd:	(a ronii---en ndonii)	ronde
Y	Nj:	(a yarii---en njarii)	yarde

W **ng:** yr: en ngujiima, en ngoocii.

W **mb:**yr: en mbelii, en mbilii, en mbirdii.

*Tesko: kala alkule pular mahirteede keewal gollal pirlitaangal ngonataa fuɗɗoode gollal muumal yr: (p, c, k, ng, mb, nd, nj).

3)- alkule ɗe mbaylotaako keewal Denndaangal alkule muume bellelle keddiɗe he limto

Pulaar, so ngonii fudfooode gollal keewal mum-en waylotaako.yr:

(mi laamiima ---- en laamiima. A yakkii--- en yakkii. O ñohii--- en ñohii).

e)- lomto cakkittoodo gollal

hol to payd^{aa}? ko Baaba nulnoo-^{mi} tawmi on kootii. Ñaam-^{mi}, ñaam-^{daa}, ñaam-^{den}, ñaam-^{don}. Ngar-^{mi}, ngar-^{daa}, ngar-^{den} ngar-^{don}.

So mi noddii^{ma} nooto! njehen so timmii. Kulen alla, kulee alla. Njanngen binndi men kootee cuudi mon!

-so en ndarii winndande nde en tawat lomtooji di fof cakkitii gollal kadi e mum, tee ne lomto cakkitto e ndii mbaydi feeñi tan ko lomtooji tati di lomtii, woni (aan, miin, enen onon). Ina gasa waḍee cirfel walla takkondiree, kono tan so tawii hay huunde lommbaaki hakkunde daḍol e lomto cakkitto ina buri feewde e senḍe heen lomto cakkitto o, yeru payd^{aa}/ payd^{aa} e ñaam^{daa}/ ñaam^{daa} walla ñaam^{don}.

-so tawii noon won alkule lommbii hakkunde daḍol e lomto ina ḡardi waḍee cirfel, yeru: nulnoo-^{mi}, haalan-^{noo-on}, wiynoo-^{en}, kono kadi ina waawi seerndeede tawi waḍaaka cirfel ngel.

-so en teskiima ma en taw ina wadi lomto cakkitto modtaado, paynditaado tawi feeñaani, yeru: njann-^{gen} binndi men lomto modfaado ko (enen). Kootee

cuudi mon lomto modaado ko (onon) njahaa hannde, lomto modaado ko (aan).

Doosgal:

Tumaaji di gollal ina firliitee dow mum-en ko tati (3) tuma heen kala ina feccitoo e hoyre mum fotde daawal ngal gollal ina dogaa he mum, yr : Tuma (joo*ni timmu*do e joo*ni joku*do). (j*awtu*do b*adii*do e j*awtu*do b*ooy*do). (p*aydu*do b*adii*do e p*aydu*do g*oddu*do), wondude e lomtooji tati di neddo ina waawa firliirde gollal. Tuma joo*ni mahiree cakkitiingal (ii e a)*. tuma j*awtu*do ina mahiree cakkitiingal (*o, ii e an*). Tuma p*aydu*do ina mahiree laabngal cakkitiingal (*tu, oo, «oy+a » ta e oy*). Yalti doosgal majje tan ko daade golle badde lommbe (aa-ee). Gollal yamiroore mahirtee ko dadol helmere gollal so ko tuma joo*ni (ñaam, Yaku)* so tawii ko payngal ko (oy) (ñaamoy, yakkoy). (*p, c, k, ng, mb, nd, nj*).

-kala alkule laabde pudforteede gollal muumal keewal mum ko (*Ng*). Kala alkule mahirteede keewal pudfortaake gollal muumal.-alkule muume keddiide kala mbaylataa keewal gollal pirlitaangal.

-lomto cakkitto, lomtotoo ko lomtooji (4), miin, aan, enen e onon, woni : (ngarmi, ngardaa, ngarden, ngardon) so tawii alaa ko lommpii hakkunde dadol e lomto serjondiree, so won alkule lommpii heen seerndee walla wadde cirfel.

Lomto modaado paynditaado tawi feeñaani (njahee, ngaren, ñaamaa) (njahee=onon. Ngaren=enen. Ñaamaa=aan).

Gollal diiwtotal

* golle diiwtooje baasooje wadde gollal, ina riiwtiree ko wayi no : (**aa, aani, aaki, aako, aaka, aake** ekn). Kala nde dee alkule naati e nder gollal pirlitaangal ittat dūm yeeso gollude, wadta dūm e yeeso waasde gollude.

a)- golle diiwtirteede (aani)

-mi yahaani hannde wadi noon ko a araani, tee a haala**aani** hay huunde. Baali gaynaako men njara**aani**, ñaama**aani** gila hanƙi. Maa taw di cella**aani** walla tawi di cofta**aani**. di njilla**aani** goddi ko dūm wadi di ndilla**aani**. So tawii di yakk**aani** ko ngaado kay. Gaynaako o sam-**aani** cinndi.

Tesko:

Winndannde men nde, so tawii a ndaarii (aani) gojjinaadi di a tawat heddii tan ko daɗol gollal muumal jondiniingal e daɗol cowingol (ciddungol). E daɗol muume didi cakkitiide de njiydaa, deen ngoni golle muume tan. «Siftor en mbiyiino nder deftere nde gollal muumal jondiniingal ko gollal ngal alaa lommbal hakkunde daɗol e maande gollal muumal» yr:(yarde: yar. Arde: ar.) Daɗol ciddungol woni: (sellude: **sell**, »**sellu** ». jillude: **jill**, « jillu »). Daɗol muume didi de njiydaa cakkitiingal woni: (softude: **soft**, «softu». likñitde: **likñ**, «**likñit** ».). Siftor dee doo njeyaa ko he waalaare dimmere gollal muumal, de ngonaa deerere de ngonaa jondiniide. aɗe mbaɗi

lommbe kono de ngonaa jogiide firo, ko dadi juutdi, dadol so diwtii alkule tati tan ko yettinoyee lommbal (u) daroo e yamiroore, duum ne kadi burtat dadol cellungol hono (yar); ngati so en mbiyii: (sel walla sell e sof walla soft e lik walla likñ) alaa ko firti hay huunde. So wonaa wiyee: (jillu, sellu, likñit...).

Ndeen noon kala golle bayde nii ko kañumen njah-data e (aani) e buri jaalaade ndiiwta badal mum.

b)- golle diiwtirteede (**aaki**)

Mbiyen:

-gila pin-mi, mi sulma**aaki**, mi hacita**aaki**! Dum wadi mi fill**aaki** hay huunde sanne. Ko min kaaldunoo mi wulta**aaki**, sa wonaa tan o innita**aaki**. Gila puri moo-mi o lubta**aaki** labi ki. O addii labbe kono hay ngooti mi subta**aaki**. Gila min ngaastii woyndu ndu min bulnita**aaki**.

Tesko:

Ndaar no feewi so tawii en mbaftii golle pirlitaade e muume en teskoto ko nii de lelortoo: (sulma**aade**, hacita**aade**, fill**aade**, wullita**aade**, innita**aade** e lubta**aade**, subta**aade**, bulnita**aade**). Teskuya men gadano ko golle dee fof ina mbafti lommbal (aa), kono kadi en ndaar-tindiima en tawat de ndenndaani waalaare (serngo) golle. Won heen ko noon mahortoo won heen njalti ko e muume jondiniide ngonni deerere, yeru:

1)= « sulmaade, hacitaade, fillaade » dee doo fof ko nii tan mahortoo (muume) njaddet. Daande

badfotoongal

2)= (wullitaade, innitaade, lubtaade, subtaade, bulnitaade). Wonnoo ko: muumal (wullude innude), wadde wullitaade ko deereral.

E (lubde, subde, bulde) wadde: (lubtaade, subtaade, bulnitaade) ko muume deerere, jaltude muume jondiniide.

Lub: dafol gollal lubde.

T: pirlitirgel dimmol.

Aa: lommbal, daande badfotoongal.

De: maande gollal muumal.

Ndeke noon en paamii (aaki) mahdetee tan ko e gollal badngal (aa) walla gollal **deereral** ndiiwta badal mum. Kono naatataa e muumal deereral walla muume keddiide.

c)- golle diiwtirteede (aa)

njanngen:

-mi yahataa a arataa tawdi a anndaa ko mi mawne. Mi saliima kono haa njiyaa ko jibinta. A firtataa aadi kono a anndaa hol ko waddi maa! a salminoytaa cuddiido ma so wonaa mo wuuri. A firoytaa quraana so wonaa ndeenaa deftere nde. Debbo jibintaa so wonaa daña duubi 16. Hay gooto yamirtaa en woofde.

So en ndaartindiima en tawat dee golle diiwtooje pawii ko e hadiinde, kañje fof kadi de mahdii tan

ko ceekirde golle walla alkule muume lommbaade he gollal jondiniingal yeru: (yahde, arde, anndude firtude, salminde, wonde, firde `ndeenaa' (reende), jibinde yamirde).

Tesko (t) nder yahataa:

(t) nder firataa: wonaa seekirnde t pirlitirgel, ko (t) cakkitiingal gollal pirlitaangal he tuma (jooi jokkuɗo walla payɗo badiiɗo), yeru: mi yahat. Mi ñaamat, mi arat, mi fiyatmi yamirat..., ko oon (t) cakkitiide mahdaa diiwtowal pawingal e haɗiinde.

_ko heddii, ko dow muume walla ceekirde ko wayi no: «salminoytaa, anndaa». Salminoyde, anndude.

Wadde so en paamii (aa) diiwtirgel mahdotoo tan ko dee golle, kono mahdotaako e golle baɗɗe (aa, ee). Yeru salaade, fiyeede: waawaa wiyeede: (mi salaa walla mi fiyaa) e diiwthagol.

d)- golle diiwtirteede (**aaka, aako, aake**)

Mbiyen:

-mi yahataa fijirde wadɗi ko dum aamnot**aako** ko mi mawɗo. So a araani a anndet**aake**, nedɗo mawnikin-**aako** hay so ko to a jeya**aaka**. Hay gooto yamira**aaka** walla yamirt**aake** yo wadɗ ko waawaa. Alaa kono mo innitt**aako** anndet**aake**.mi arataa a yahataa. Hay gooto salata**aako**, hay mo tintina**aaka**.dum ñaamota**aako** rooket**aake**. Hay gooto suɓtet**aake** so wonaa tawi dad**aaka**. Ngol tinndol tinndota**aako**, fillota**aako**.

Tesko:

So en mbaftii golle dee kala he muumal mum-en, wonata ko: (yahde, aamnaade, anndeede, maw-nikinaade, jeyeeede, yamireede, inneede, arde, salaade, tintineede, ñaameede, rokkeede, subteede dadeede, tinndeede, fillaade), wadde so en paamii (aaka,aake, aako) ko diiwtirde gondufe e hadiinde, de mahdatee tan ko golle badde(**aaka aake aako e golle badde ceekirde.**) haa heddi e mahingal e dow muumal jondiniingal.

Doosgal

Golle diiwtooje ndiiwtirtee ko dee alkule :(aa, aani, aaki, aako, aaka, aake ekn). Afe peccoo e pecce (4) 1(aani) mahdatee ko he muumal jondiniingal e muume tan. 2 (aaki) mahdatee tan ko gollal ngal muumal mum wafi (aa) yr : sulmaade, walla dow seekirnde. 3 (aa) mahdatee tan ko he muumal jondiniingal tawi sejaa ko he (t) pirlitaado ko payngal badingal walla jooni jokkufo yeru mi yahat/ mi yaha-
taa, tinndina hadiinde. E ceekirde kono mahdetaake e daade (aa, ee). 4 (aaka, aake, aako) ina mahdoo e golle kala e ceekirde haa heddi sejaade e muumal jondiniingal.

Timmoonde/ Timmoode

Taren :

Poolel woni ko e yahde to dudal janngirngal, beete kala rewbe njahat to jeere duggoyde.ceerno amen fiyii Almuudo mum Sammba. Gaynaako soggii ngayri. Ngayri hawii cukalel.

-ndaartindo-d'en no moyfi so tawii gowlaali cakkanaadi diidol di ngittaama nder winndannde nde, nde fiboto firo mum ustoo laabde. Yeru jooni so en mbiyii: Poolel woni ko e yahde, yahde holtoon? Ceerno fiyii, fiyii hol oon? Gaynaako soggii, soggii hol duum?

Kala heen gollal wonto yani walla joofi, ceerno amen fiyii Almuudo mum, piggal ngal yani ko dow almuudo. Gollal yahde joofi ko to jeere. Wadde so en paamii (dudal, jeere, Almuudo, ngayri e cukalel). Ko kañum en ngoni timmoonde golle gollaade de. No gollal wayi heewde nafaore nder korngol heen tumaaji ko noon timmoode (gollal walla korngol) wayi heewde nafaore, ngati ko kañum addanta haala laabtude cer.

Timmoode buri heewde sakkitto korngol, kono kadi heen tumaaji ina arditoo, yeru:

Ñihri ñaamaama, cukalel fiyaama, hoyre helaama, -do hay so en nganndaa ñaamdo e ñaambe eden nganndi kam ko ñaamaa e ko helaa e ko fiyaa, woni: (ñihri, cukalel e hoyre), golle gollaade de njani ko dow majje, wadde ko kañje ngoni timmoode golle

de. Ñaamaama woni gollal (baɗaŋgal), kono fof dey koŋngol ngol mahaa ko he majjere, ina gasa wonde kaaloowo golla gollal ngal ina gasa wonde kadi tawa ko wodɓe ngolli.

Doosgal

Timmoonde koŋngol ina feccoo e pecce diɗi, timmoonde regiinde e nde regaaki. Regiinde woni jo-giinde gollal e golloowo, nde regaaki woni nde gollal yani tawi alaa golloowo. Yr : Ceerno fiyii Sammba. Sammba woni timmoonde regiinde. Ñihri ñaamaama. Nihri woni timmoonde nde regaaki. Timmoonde nde regaaki ardoto koŋngol tan.

Tokkirnde/ Tokkirde

1)- Aamadu e Boolel ndesondirii ko ɓooyi kadi ɓe ndaɗdii sukaaɓe heewɓe. yimɓe hannde ena paayda gede keewɗe e moyɗere. Kala pindo subaka so fottii e debbo tan malaama. Miin nuli mo kadi wiya yo o haalanɓe.

-So en ndarii kelme cakkanaade diidol de en tawat, (e) gadano o ko ko renndini Aamadu, Boolel he dewgal. Wadde (e) o, ko kañum jokkondiri ɓe nder koŋngol ngol. (Kadi) ko helmere ɓadiinde tokkirnde,

lomtinen :

*Aamadu e Boolel ndesondirii ko booyi e be ndaɗdii sukaabe.

*Miin nuli mo e wiya mo yo o haalane.

Tesko-ɗen: (e) lomtii (kadi) e (kadi) lomtii (e), mbele won ko wayli e maanaa koŋngi ɗi ? alaa ko wayli ko heewi, ndeen noon « e, kadi » ko kelme cejirɗe koŋngol e koŋngol walla innde e innde.

Mbiyen:

Aamadu ari e Sammba ari rewti (refti) Poollel ari kadi Ngaari ari.

*Aamadu ari e Sammba ari e Poollel ari e Ngaari ari.

*Aamadu ari (rewti) Sammba ari (rewti) Poollel ari (rewti) Ngaari ari.

*Aamadu ari (kadi) Sammba ari (kadi) Poollel ari (kadi) Ngaari ari.

Tesko gowlaali kurlaadi wiiduru ko wootere beydii heen (rewti) ngaddin ina wiya **refti reftude**, ko wowlaandu bonnaandu selli ko **rewti** ummii ko he gollal rewde (rewtude), wonaa ref tude. rewde ina fira sukkude e huunde caggal nde yawti. ɓuri ɓadaade firo ko (kadi), kono laabii ɗo kaŋji fof aɗi mbaawi daraande darnde (e) tokkirnde.

2)- tokkirnde nanndo lomto

Aamadu ena anndi a arii, Aamadu ina anndi a arii,

Aamadu na anndi a arii.

Mbiyen :

*Aamadu **omo** anndi a arii ---Aamadu **ena** anndi a arii

*Aamadu **omo** anndi a arii --- Aamadu **ina** anndi a arii

*Aamadu **omo** anndi a arii --- Aamadu **na** anndi a arii.

dii ngaddinaaji tati ena kuutoree (ena, ina, na) kono so en ndaartindiima en tawat buri sellude ko (ena) « e » + « na » teentinoowo, woni tokkirnde juutnde teentindirnde.

-Yimbe abe nganndi on ngarii ? ---yimbe ina nganndi on ngarii.

-Puccu ngu angu waai dogde.----Puccu ngu ena waawi dogde.

Tesko : tokkirnde teentunde juutnde, ena waawi daraade darnde lomto juutfo kadi ina waawi daraade darnde tokkirnde, yeru: so mbiyim

Aamadu **omo** anndi a arii: lomto juutfo

Aamadu **ena** anndi a arii: tokkirnde teentindirnde, walla lomto paccitirfo

Aamadu **kadi** ina anndi a arii: tokkirnde

E Aamadu na anndi a arii: tokkirnde adiinde. Ndeke noon en paamii tokkirnde (e) ina jogii yahdiibe mum darotoo de ina ngolla golle mum.

Doosgal:

Tokkirnde ko wawlaandu (helmere) senjoore innde e innde walla korngol e korngol. Tokkirnde laaftunde ko (e), ina wondi jahdiide nanndo mum, woni (**kadi, rewti, ena, ina, na**).

Paccitirgel

Ko miin woni Sammba. Ko Nelaado woni mawdo. Aa-
madu wo o mawdo sanne. Ko min sukaabe hannde.
Hol ko mbiydaa he janggo? Oo Suka ko o mawdo.

Tesko-d'en wowlaandu sakkanaandu diidel, ko dii tati
nder winndannde nde: (ko, wo, koo). Reentinde:
(koo) do wonaa jooportinde ko (ko) paccitirgel senjii e
lomto (o), woni: « ko o mawdo, ko mi mawdo, ko a
mawdo ». Ndeen noon (ko) o wonaa jooportinde.

Ndaaren:

Ko miin woni Sammaba --- ko mi Sammba

Ko Nelaado woni mawdo --- Nelaado ko mawdo,

Nelaado ina mawni.

Aamadu wo o mawdo --Aamadu ko mawdo «ngad-
dinde ful-fulde= «ko».

Ko minen ngoni Sukaabe --- ko min sukaabe.

So en ndaartindiima en tawat (ko) ina waawi wonde
maanaa gollal (wonde e badal) fof, ina nanndi e ko
teentinta gollal wonande golludo, yeru:

Ko miin yahi, ko aan fetti. Wonnoo ko: «miin woni
njahdo. miin woni pettudo» so en ngittii (ko).

-ko miin woni mawdo.

- miin woni mawdo ---- ko mi mawdo.

Tesko (ko) ina lomtoo gollal (wonde e laataade...) e
ina lomtoo gollal wonde deggondirngal e gollal badal.
Yr: (ko miin fetti= miin woni pettudo), (miin woni
mawdo= ko mi mawdo).

Wowlaandu (ko) labbinirgel walla (paccitirgel) haala, hol ko mbiyɗaa? nder ngal naamnal so en naatnii heen gollal (wonde): hol ko woni ko mbiyɗaa? way-liima maanaa.

Hay so aɗum golla golle (wonde) walla daroo darnde mum tawa ina roondii maanaa firo wonde, addantaa en wiyde ɗum lomto gollal (wonde e laataade). (Ko) ko paccitirgel haala walla korngol.

Doosgal:

(Ko) paccitirgel, ina seerndiree he (koo) jooɗornde walla (ko) toɗɗornde walla (ko) lomto e waawde ɗum faccirde haala walla daraade darnde gollal (wonde) e maanaa. (ko, wo e ina) ko paccirdi haala. Muhammadu wo mawɗo. Muhammadu ko mawɗo. Muhammadu ina mawni.

Mbaydi Naamnorgel e toɓbe darorɗe

Taren:

Mbi'i mi hol ko mbaɗ mi ? Mbaɗ mi ko wiyde mbiy-mi ! Eeh ndaw ko haani: alla rokka mi ɗemngal o rokka kadi ɗemngal... neɗɗo daroo wiya ina waɗta mi baa-

gal. «Hanƙi mi fuuntaama, kono hannde mi maantaama». Nedfaagal am ko miin darii daɗɗi, nedfaagal am wujjunoobe cikki pandinii: maa mi hel ! Maa mi ta! (kambe arnoobe firtude e kambe arnoobe ittude), kono kulii kono be ndogii.

-hol nde ndee yimre yimaa ?

-hol no jimɗo o wiyetee ?

-hol ko woni bojji makko ?

-Hol to dogbe be payi ?

Ndaaren winndannde nde ina waɗi tobbe bulɗinaade,so tawii de ngalaa nder winndannde, winndannde nde wonata ko mumre. Tobbere de mballitta jangoo ko faamde winndannde e naatde nder miijo binnduɗo.ndeke noon alaa e sago de ngannde tawoo de ngonaa sara e binndol. Woni heen tobbe ina njogoo firooji keewɗi, ina heen kadi ko jondiniide, woni dee:

(?) tobbere,naamnitorgel,kala to darii firti ko (naamnal).

(!)-pengal,ina wona, kaawis,najoore, gijornde (pengal).

(,)-poofirgel,hebbitoree haala,binndol so juutii hade jooɗe.

(«»)-haala teskinka ittaaka e haala godɗo w/deftere godɗo.

()-hakkunde laaŋe,haala laɓbinoowa ndoovaaka njawtuka.

(.)-tobbere jooɗirnde,daayirnde,darornde,godka fudɗitoo.

(...)-tobbere tati,haala njokkuka ka gasaani w/suudi godɗum.

[]-longe,naatnude kelme keewɗe w/binndi sokda dum en.

(^{oo})-pese,maantorde kelme w/ koŋngol,tawa won ko soomi.

-les winndannde men taro dow ina waɗi naamne de tobbe naamnorgel sakkirii kono de nanndaani no de naamnora, woni :

Tesko :

Hol nde? Hol no? Hol ko? Hol mo? Hol to? Hol dūum?
(Hol): fuddoode naamnal, ko kañum tan woni naam-
nal naamnortee, ko rewata heen ko, huccinta naam-
nal labbitina ko naamnaa, yeru:

Hol nde?- naamnortee ko tuma, hol nde ngar-daa ?,
njahataa?

Hol no?- naamnortee mbayka ekn, hol no mbiyete-
daa ? Dum wayi?

Hol ko?- naamnortee ko paccitirka, labbbinirka, hol ko
mbiydaa? Woni?

Hol mo?- naamnortee ko neddo, hol mo wiyimaa
noon, hol bee yimbe?

Hol to?- naamnortee ko kuccam, nokku, hol to
paydaa ? Njahataa?

-mbiyen

Mbele ada anndi ceerno? **Moni** (mo woni) oon
Ceerno? **Mate** a meedaa yiye mo? Alaa. **Moy** wa-
rata jaŋngo? **Toy** njahataa jooni? **No** toon wiyetee?
Hono njiyadaa musidoo o? **Ndey** njahataa? **Hombo**
anndin maa? **Holi** biydo anndaa Fuuta? **Mo** wiyimaa
noon? **Ma** nde ngardaa? **Noy** ngoorudaa? **Dume**
muusat maa?

Tesko:

Dee naamne fof ko ngaddinaaji di ina kuutoree nder
Fuuta tooro e nder nokkuuji Fulfulde, kono so en
ndaartindiima en tawat kañje kala woni yumma majje
ko: (**hol** : nde, no, to, mo, ko), ko seeda tan honi
heen njahdiidi (hol) woni: «mbele, mate» naamnorde

celluɗe ko heddi ko fof ko dottaade, ko woni heen Pulaar e ful-fulde kala.

Hol: naamnorgel kuubtodinngel timmungel.

Mate: naamnorgel coomngel kaawis/ bettungel.

Mbele: naamnorgel coomngel kaawis/ bettungel.

Doosgal

Tobbe darorde ina bura (9), ko kañje paamirtee winndannde e miijo binnduɗo, tobbere, naamnorgel, pengal, piccal, poofirgel, lonje, hakkunde laaŋe, paccitirde, daayirnde...

-tobbe naamnitorde laabtude ko tati : (hol, mbele, mate), ko heddi ko ngaddinaaji e naamne modtaade ceerndaa e hoyre naamnal, yeru : noy, hoto, toy ndey ekn.

- naamnitorɗi ko (5) hol: « to, nde, no, ko, mo).

To : nokku

Nde : tuma

No : mbayka

Mo : nedɗo

Ko : paccitirgel, kuubtodinngel

Tokkirnde kuulal “sardi”

(Sinno, So, Si)

-tookirnde yowre, ko wowlaandu lommbotoondu nder koŋngol ndu ina addana haala ngadiika seŋondirde e cakkitiika, tawi fawata d̄um ko dow d̄abbaande (naamnal), walla d̄abbaande (ñaaŋunde) ekn.

Taren :

- Sinno** a ariino law, ma a hebanno heen.
- So** o hed̄inooma en, d̄um fof hebataa mo.
- mi anndaa **so** tawii maa be ngar jaŋngo.
- Nde o haɗaa o sallii, **sinno** o anndiino o yahataa.
- si** o warii fuh njahee. (**so** arii fof njahee).

-**so** a rokkii ko am (kam) mi rokku maa.

Ndaaren helmere (**sinno**) arii laabi d̄iɗi, hoyre konngol e hakkunde konngol.

«sinno a ariino law» «ma a bebanno heen», so en mbiiyii hol ko haɗi mo hebde?, ko waasde arde law, 'sinno' anndini en so o ariino law ma o hebanno heen. (ma a hebanno heen yowii ko dow koŋngol « sinno », anndini mo no fotnoo waɗde.)

Nde o haɗaa o sallii **sinno** o anndiino o yahataa.

Mbiyen:

Nde o haɗaa o sallii **e** so o anndiino o yahataa.En lomtini nder koŋngol gadanol ngol « sinno » «e» kono firo loowdi ndi waylaaki. «e» : ko tokkirnde, wadde d̄o, 'sinno' dariima darnde tokkirnde, kadi yowii koŋngol d̄immol ngol, (so o anndiino o yahataa), ko ko wambii dow sinno.

Ndaaren helmere (so) arii laabi tati:

-So o hedīnooma en, dūm fof hebataa mo: Yowii ko dow ko yawti.

-Mi anndaa so tawii maa be ngar jaŋngo: yowii ko sikki.

-So a rokkii kam, mi rokku maa: Yowii ko badal, wad mi wada.

«So»: won no lommbortoo ina waawi wonde tkkirnde hono no tokkirnde «e».

Kono so en mbiyii (**so mi arii ma a rokku am?**): dūm ko tokkirnde yowre, kono kadi ko naamnal, yr: mbiyen:(**mbele so mi arii ma a rokku am?**),ko naamnal, tee loowdi firo waylaaki.

Teskoden:

(sinno, so...) ko tokkirnde yowre, yowoore muuyaande dow konngol gadingol walla cakkitiingol, ina wona: (naamnal, ñaagunde (ɗabbaande), nimsa, ekn).

-sinno mi anndiino mi arataa!: nimsa: won haala weddaa caggal he nder koŋgi baydi nih, wonnoo, yeru: (tawdi ko nih mbaɗataa mi, sinno mi anndiino mi arataa).

-so (si) o arii tan njahee: tokkirnde yowre mahiinde dow yamiroore.

Sinno= ko tokkirnde yowre, fawiinde dow ko yawti e ko ɓuri jaalaade ko ina huutoree.

So= ko tokkirnde yowre, fawotoonde dow tumaare jooni jokkuɗo, payɗo.
Pulaar wiyi: (sinno hadii boyi laamaade), Arata ko caggal nde gollal yani.
(so a yidii yonteede jogo), yowat gollal ko fayi arde.

Cilen:

Sinno a ariino law, ma a hebanno heen:
Min njahataa so wonaa ngaron:

Sinno: tokkirnde yowre (muuyaande).
A: lomto golloowo.
Arriino: gollal pirlitaangal e tuma jawtuɗo.
Law: tuma.
Maa: egginirgel tuma
A: lomto aadee kaaldateeɗo.
Hebanno: gollal pirlitaangal e tuma jawtuɗo.
Heen: timmoode (lomto huunde hebateende).
Sinno a ariino: koŋngol yowre.
Ma a hebanno heen: koŋngol jowitiingol.

Min: lomto golloobe gollal yahde.
Njahataa: gollal pirlitaangal e tuma payɗo, diiwtowal.
So: tokkirnde yowre.
Wonaa: gollal diiwtiraangal tokkirnde so.
Ngaron: gollal pirlitaangal, (on) timmoode lomto modtaaɗo aroobe.
Min njahataa: koŋngol yowre.
So wonaa ngaron: koŋngol jowitiingol.

Doosgal:

(so, si, sinno)ko tokkirnde kuulal (sardī): ko tokkirnde lommbotoonde golle dīdī gonde e nder konngol gootol, yowa dūm dow hađiinde, walla teppida dūm-en.

Innde innitornde w/ askitirnde

Njanngen:

a)- anke, aajo

Miin ko mi deeniyanke, kono mi wonaa fuutanke, mi wonaa moritaninaaajo kadi mi wonaa senegaalnaaajo. Kono mido jogii musidbe dido heen gooto ko mbooyo-naaajo goddo o fanaynaaajo, ko be senegaalnaabe. Sammba ko girlaaajo kono jom suudu mum ko kalajo (kalajjo). Be ngonaa toorankeobe be ngonaa wodaabe. fudnaange-naabe ina baccooje ellee farayse-naabe.

-girlaaajo e deeniyanke keewaani waawrude.

Kameruunnaabe mbaawi

-wuro sooginaaajo gooto waawi wuddurunaabe dido.

Bunndunkeobe dido mbaawi fuutankeobe gooto.

Teskođen:

Inde gojjinaade e buldinaade, wootere heen kala e keewal mum, won heen njooftinaa ko he nokkuuji e

Bileejo, bodeejo, baleejo, daneeki, mbodeeri, deeneeri, koreeki. Dee inde askitinteede (joofnirteede) (eejo, eeri,) so en mbaɗaniide fedde wonata ko:

Oo **bileejo**

Oo **bodeejo**

Oo **baleejo**

Dii **daneeki**

Dii **koreeki**

Ndii **mbodeeri**

Ndii **ndaneeri**

Kaŋje fof de njaltini tan ko pelle inde tati, kadi ko heewi e majje ko eddaaji,

(oo) ko joopornde innde neddo, ko buri jaalaade e eddaaji so jooftinaama e mbayka neddo ko (eejo) wonata, keewal mum cakkitiingal ko waylotaako ko (be) yeru, **baleejo/baleebe**, **daneejo/ raneebe**, ekn.

Ndii ndaneeri

dii daneeki

Ndii mbodeeri

dii bodeeki

Ndii baleeri

dii baleeki

Ndii bakeeri

dii bakeeki walla (bakaari/bakaaji)

Ndii kaŋgeeri

dii kaŋgeeki

Ndii cooyri

dii cooji

Ndii ooliri

dii ooli (ooliiji)

Fedde (ndii) ina wona innde teelal bellelal, kadi ina wona keewal deentungal, ngal feccotaako. Buri heewde ko ina jooftiniree e (eeri, eeji) ko eddaaji e mbaykaaji. Tesko-den denndaangal eddaaji limtatee ko he inde mayka (sifaa). Masgal laabngal cakkitiingal yowitii fedde innde mum. (Koreeki e bileejo) ko inde mabyka.yeru:

Ko min koreeji.

Ko o bileejo.

Cilen:

Ko: paccitirgel

Min: lomto keewal haaloobe

Koreeji: timmoode (mbayka).

Wonnoo ko : « minen ngoni koreeji)= minen: lomto keewal haaloobe. Ngoni: gollal (wonde). Koreeji: mbayka.

(Ko o bileejo)

Ko: paccitirgel

O: lomto

Bileejo mbayka. Wonnoo; kanjo woni bileejo. Ko:

Kanjo: lomto teentudo kaalateedo.

Woni: gollal (wonde)

bileejo: mbayka.

c)- **iiko, aado, aari, aaje**

Taren:

Taaniiko hecci taaniraabe amen. Mawniiko e miñiiko keccondiri to heewi. So a hoorii ndokke daa bottaari, kumtaari e laafaaji. Debbo laamdo ina heewi cudaaari. Dendfiiko woni baaba mum baadfiiko.

Ndaaren: inde gojjinaade de ko inde gaskitinaade (iiko), inde buttinaade bawlinaa ko jooftinaade, ndokken de pelle:

Oo taaniiko

Oo miñiiko

Oo mawniiko

Oo baadfiiko

Oo dendiiiko oo esiiko

Ndii bottaari dfee bottaaje
Ndii kumtaari dfee kumtaaje
Ndii cudaaari dfee cudaaaje

Kaa laafa ddi laafaaji
Kii labi ddi labiiji / ina wiyee kono selli;
ko kii labi/ dfee labbe
Kii gooski ddi gooskiiji

Tesko den:

-kala inde askitinaade e (iiko) ko buri jaalaade artata ko he koreeji neddo.

-kala innde nde fedde mum woni ndii tawi ko keewal deentungal jooftinaa e (aari) keewal mum ko (aaje).

-(aaji, aaje, eeri,iiji) pelle inde mum ko ceertude, kadi ina heewi mahireede keewal jiggangal walla bonni-tangal/ baylangal.

Doosgal

-Innde askitinteende ko innde nde neddo jooftinirtee e nokku, wuro, Leydi, hinnde e leñol ekn. Jooftinirnde mum ko : (aajo, aabe. anke, oobe. injke, unke...).

-ina askitiniree (iiko e aado / keewal mum (aabe)) tawi ko endam, jiydube, yeru: « taaniraado, njaatiraado »/ taaniiko, njaatiiko.

-innde jooftirteende ko innde nde sakkitoore mum jooftirtee : (eeri aari, aaje, eejo, eeri) : « eejo » keewal « eebe », buri jaalaade ko he inde edda gaskitinaade e edda neddo, yr : (baleejo, boddejo, daneejo). « aari, aaje, eeri, eeji, iiri » dfee jooftirde

masirtee ko fedde innde (ndii e dfee), kadi ko kañje keewi mahireede keewal deentungal e innde jiggaade. foodirtee joofta e « ri, ji, je » ko fawaade e laabngal cakkitiingal.

Mbayka innde

Mbayka innde ko innde seekaande nder gollal, ina daroo darnde innde tan ina wona kadi heen tumaaji mbayka, yeru :

Taren :

a)-Ñaamoowo. Jahoowo, garoowo.

Ko mi ñaamoowo, ko mi jahoowo, ko mi garoowo.

Holi oo ñaamoowo?

Holi oo jahoowo?

Holi oo garoowo?

Ndaaren, tesko-dën, ko neddo haala ka joopii, paa-men hay so en mabaylii lomto, en mbadtii keewal neddo won ko waylotaako e beydol, mbiyen: (ñaamoobe, yahoobe, aroobe),

(ko mi ñaamoowo, ko a ñaamoowo, ko o ñaamoowo, ko en ñaamoobe, ko on ñaamoobe ko be ñaamoobe, ko min ñaamoobe).

so gollal ngal firlitiraama nih, wonata ko e tuma payngal jokkungal. Kono so lomtooji dii centaama heen gollal heen kala dartotoo ko darnde golloowo (lomto golloowo), yeru;

Ñaamoowo arii hannde:

Juuloowo yahii:

Arooƚe njettiima:

Cilen:

Naamoowo: mƚayka innde golloowo gollal
ñaamde.

Arii: gollal pirlitaangal tuma jawtuɗo ƚadiiɗo.

Hannde: tuma.

Juuloowo: mƚayka innde golloowo gollal juulde.

Yahii: gollal pirlitaangal tuma jawtuɗo.

Arooƚe: mƚayka innde golloowo gollal yettaade.

Njettiima: gollal pirlitaangal e jooni timmuɗo.

Ndaaren so en mbiyii:

Ñaamoowo o arii hannde, Juuloowo o yahii, Arooƚe ƚe njettiima, (o, ƚe) nder ɗii koŋnguɗi e ko nanndi heen waylataa silo ngo, (o e ƚe) ko toɗɗoonde innde mbaayka.

Tesko-ɗen: kala inɗe mƚayka tawi ceekaa ko he gollal muumal jondiniingal ko nih tan mahirtee.

b)- mƚayka innde lomto kullel e huunde:

Ñaamooƚa, Njahooƚa, Ngarooƚa.

Yahooru, Dogooru, Arooru.

Ko ƚa ñaamooƚa, ko ndu yahooru, ko nde helooƚe.

Hol baa ñaamooba?

Hol baa njahooba?

Hol baa ngaroota?

Ndaaren teskodfen ma en tawu haala ka ko kulle tan e huunde haaldata, kadi mbayka innde kullel huunde, e nedfo laabngal lommbal mahirngal innde mbaaka waylaaki ko (oo). Ko noon ne hay so en mbaylii keewal kulle walla huunde won ko waylotaako e beydol ngol; yeru;

(ko ba ñaamooba, ko di ñaamooji. Ko ba njahoowa, ko di jahooji. Ko nde heloore, ko di kelooji.)

Cilen:

Ko: teentnirgel (paccitirgel).

Ba: todforde gollooba

Ñaamooba: innde, (mbayka innde).

Kono so en mbiyii:

Ñaamooba arii, njahoowo dariima, arooru yettiima, heloore yanii, diwooji mbeeyii.

Cilen:

Diwooji: mbayka innde keewal kulle gollooje gollal diwde.

Mbeeyii: gollal, pirlitaangal tuma jooni jokkufo.

Ñaamooba: nnde (mbayka innde).

Arii: gollal, pirlitaangal tuma jooni timmufo.

Tesko-dfen kala mbayka innde kullel walla huunde ko nih mahirtee dow gollal jondiniingal.

Doosgal

Mbayka innde: ko innde seekotoonde e gollal, mahirtee ko lommbal (oo) wonande yimbe, huundeeji e kulle. Teelal neddo ko (wo) walla (o'o), keewal (be), yeru: ñaamoo**wo**, ñaamoo'o "e won ngddinaaji pulaar". Keewal neddo ko (be) Ñaamoo**be**. Teelal e keewal kullel e huunde fawotoo ko dow fedde innde mum, yeru: (ba) ngarooba, (nge) ñaamoowe, (de) kelooje,(di) bonnooji.(ndi) ndogoori, (ngel) garoowel.

Innde Ngonka

Innde ngonka, ko innde yaltunde nder gollal e innde, nde ina anndina en hol no golloowo o woni e wafirde ko woni e gollude... walla no gollata siforii...

Taren:

Kurtungu

Ñande kurtungu Yerel e Sira, so a yiyii nguu mbertu a nawtat laamu to alla. kaawis, nde kiraade badinaa so a nanii ngol purbagol, yahdaani e ngol ñaamtagol. Gooto e dammboobe hersi wiyi: ngol ñaamgol wonaa gefe yontaabe dammbordu. Kono ko ndee huufiyeende e aybeende hadi nande ngol jennol.

Ndaaren no feewi kelme de diidi cakkii les mum en,

ma en taw de inde: timmude, puuynaade, keltaade walla mawninaade. ndeen noon so en mbertii inde de ade mbaawi wayde no jaltude e gollal walla innde, yeru:

A	B	C
Wertude	Mbertu	Bertugol
Ñaamde	Ñaamdu	Ñaamgol
Ñaantaade	Ñaantungu	Ñaantagol
Fuuyde	Puuyndam	Puuygol
Yakkude	Yakkuru	Yakkugol
Harde	Haraango	Karaali
Soofde	Coofndam	Coofgol
Suntude	Sunteende	Cuntugol

Teskoden: gowlaali (kelme) gondi les senngo B e C ko inde tawdi ade mbaawi wadaneede pelle inde, kono de ngonaa inde hono no inde innooje ndokka huunde innde innitornde, ko de inde doondiide maanaa (firo), yeru: so en mbadii naamnal yeeso majje e hono majje;

-Nguu mbertu, Nduu ñaamdu: no wayi nih?

-Ngol ñaamgol, Ngol bertugol ko woni?

Wadde: dam puuyndam, nduu ñaamdu ko ngonka ngonaaka e fuuyde e ñaamde.

Ko noon-ne: ngol bertugol e ngol ñaamgol, ko mbaydi ndi bertoowo e ñaamoowo woni e ñaamirde e wertirde.

*reentinde; won weñtitoobe naamnal mbiya: (**nduu ñaamdu ko woni?** e **ngol ñaamgol no wayi nih?**)

Hay so ina huutoree buraani regaade.

Doosgal

Innde ngonka ina feccoo e pecce dīdī :
Innde feññinoore ngonka ngonaaka e innde tinn-
dinoore no golloowo woni e gollirde, yeru : yahde
yahdu jahgol. Ñaamde, **ñaamdu ñaamgol.**
Jooporteede fedde (ngol) ko mbaydi no golloowo
woni e wadirde. Yeru: ngol ñaamgol, ñaanagol...
Jooporteede (nduu, ñam...) tinndinta ko ngonka ngo-
naaka. Yeru: Nduu ñaamdu nduu yahdu...

Lelngo koŋngol

Koŋngol ko feccere e haala ina feccitoo pecce
keewde; kono kadi koŋngol mahirtee ko gowlaali
haa timma roondoo miijo faamniingo, koŋngol ko
buri famdude ina waawi wonde wowlaandu wooturu,
yeru:

addu! Ummo! Njahee!

- dii gowlaali (kelme)tati deggondirdi gondi dow
wowlaango heen kala ina roondii maanaa, kala
kaaldateedo so wiyaama (addu, ummo, Njahee) ina
faamii ko wiyaa.

Tesko: addu, ummo, njahee ko koŋngol yamiroore
ngol jamiraado soomii nder mum, woni addu aan,
ummo aan, njahee onon.

a)- mahdi konngol

konngol so ina tafée ina waawi fudforeede: gollal, innde, lomto, mbayka, mbayka innde, innde ngonka ngonaaka ekn, kono buri jaalaade konngol Pulaar so ina mahee fudfortoo ko innde. Kelme burde maantinde e nder konngol ko: (**innde e gollal**) yeru:

Aamadu arii, Sukaabe njahii. Ar njuulen, ndogno-dén ko lefu njaawngu.

-ko heddii e innde e tokkirde walla mbaakaaji ina waawi fudforeede walla lommbee, kono tammbootoo konngol ko innde walla gollal.

b) Pecce konngol ina peccoo e pecce nayi laabtude:

1/ Ciynirngol/ kaaltowol

2/ Naamnitorgol

3/ Kaawtorngol (kaawis)

4/ Jamirirngol

-a) ciynirngol woni konngol ngol ina haalana en huunde no woniri walla no wayi e jaati, ko kañum buri waawde huutoreede nder haala, yeru:

Lewru ina jalbi hannde. Debbo jooɗɗo rewii ɗo...

-b) naamnitorgol ko konngol ngol kaaloowo lelnata dow naamnal, yeru:

Hol to pewjudaɗa yahde kikiide hannde?. Aɗa anndi so ina jogori tobde janngo?

-c) konngol kaawtorngol walla kaawis ko konngol ngol kaalowwo ina fawa dow najoore walla haawniinde,

walla ko yoodaa haa burti, walla weltaare, ina joo-
fniree tobbere kaawis:

Nguu ñalngu labaa haa weli shade perte! Alla dey ina
waawi abiyon ara janngo!

-d) konngol jamirirngol ko konngol ngol kaaloowo
wiyrta mo haaldata yo wad huunde walla wadfa e
mum, ina waawi gasirde tobbere walla pengal:

Ngaree njahen. Ummo doon! Ar gay...

c) mbaydiiji koṅngol

konngol pulaar ina feccoo e pecce keewde e ko buri
ɗum e mbaadiiji godɗi,

1) koṅngol newingol

2) koṅngol bambingol (basingol)

3) koṅngol yowre muuyaande (gaggungol) (sardfi)

4) mumangol (majjinaangol)

1-koṅngol newingol, ko koṅngol dadingol ngol juu-
taani paamningol daɓɓol laaɓtungol jaltinngol miijo
haa laaɓti, ngol mahirtee ko: (golloowo + gollal+
timmoonde), yr:

-Aamadu yahii jehre, Sammba ñaamii nihri, Siree fiyii
Demmba

Samba: golloowo

Ñaamii: gollal

Ñihri: timmoode

Tesko ngol konngol cilangol ko kaṅngol wiyetee kon-
ngol newingol, e kala nanndi e maggol e hono yeruujii
tati gondi dow di.

2-konngol bambingol ko konngol caawngol haala ngadiika e cakkitiika tawi ngoota heen kala ina soomi miijo timmitinoowa ngodka ka, yeru:

-Suka honngi baafal, o fadi haa o nootee. Boolel salmini, o fadi haa o salmitee. Gootol e dñi konngi kala ina waawnoo lommbaneede helmere (kadi) tokkirnde; (suka honngi baafal kadi o fadi haa o nootee. Boolel salmini kadi o fadi haa o salmitee).

Tesko konngol heen kala ina waawi wontude konngi dñi, twi gootol heen kala ina roondii miijo timmungo; (suka honngi baafal) – (o fadi haa o nootee), konngi baydi ni e ko nanndi heen mbiyetee (konngol bambingol).

3- konngol gaggungol (yoyfe muuyaande), ko haala mbadka konngol yummayol tawi kañum tammii miijo dowrowo ngo, konngi dewooji heen ngona muuyaadi walla baariidi, heewi mahireede ko:

- ina gasa fudforee innde
- ina gasa fudforee mbayka (sifaa)
- ina gasa fudforee mbayka innde

Yeru:

-Samba wiya yo Gelaajo addanor dum geloodi, so ina ara janngo.

-yoodi sanne ina weli, kono hadataa maayde.

- jaroowo koñjam ina ruuyta so wonaa tawi burtinaani

4) gaaynangol (majjinaangol) ko konngol mahangol tawi anndaako mo golli gollal walla mo gollal yani, walla gollal sifii, walla gollal toddii, yeru:

So en mbiyii:

Ñihri ñaamaa!

Fiyaama bonngal!

Ndaw ko ko yoodi!

Goonga haalaama!

Tesko: nder dii konngudi baɗɗo gollal, mo gollal yani walla sifii fof peeñaani nder haala ka.wayi tan kono aaynaade haala nih, hono hoccude haayre weddoo tawi alaa mo tobbi.

Ñihri ñaamaama: hol ñaamɗo ñihri? en nganndaa!

Fiyaama bonngal: hol piyaadɗo? en nganndaa!

Ndaw ko yoodii, hol oon walla hol dūum ? en nganndaa!

*Konngol so lelniraama nih, so tawii haalaa sakkaaki dūm hay gooto anndaa ko haalatee, ko ko mumaa tan, wonata ko tayitinnde konngol. Kono so kaaloowo ina haalannoo haala Boolel tan kediiɗo wiya ndaw ko yoodi! dūm ina laabi ko Boolel wiyaa, ekn.

Doosgal

-konngol mahirtee ko kelme doondiidɗe maanaa de ina paamee.

Helmere burnde maantinde konngol ko gollal.

-konngol ina feccoo e pecce 4 laabtude:1/ Ciynirngol/ kaaltowo 2/Naamnitorngol 3/ Kaawtorngol (kaawis)4/ Jamirirngol

Mbaydiiji konngol ko 4: 1) konngol newingol 2) konngol bambingol 3)konngol yowre muuyaande (gaggungol) (sardi) 4) mumangol (majjinaangol). konngol si fudɗoriima innde wiyetee ko : konngol inndewol.

So fudɗoriima gollal, wiyetee ko: gollinoowol. So

fudɗoriima tokkirde ekn wiewetee; ko basingol.